

MİR MÜSTƏQİL AĞAYEV

ABBAS SƏHHƏT

(Fəlsəfi və sosial-siyasi görüşləri)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI FƏLSƏFƏ,
SOSİOLOGİYA VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU

MİR MÜSTƏQİL AĞAYEV

ABBAS SƏHHƏT

(Fəlsəfi və sosial-siyasi görüşləri)

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

‘Elm və təhsil’

Bakı 2010

ÖN SÖZ

Elmi redaktor: Rafael Əhmədli
fəlsəfə elmləri doktoru

Rəyçilər: Yadigar Türkel
fəlsəfə elmləri doktoru
Faiq Ələkbərov
fəlsəfə doktoru

Mir Müstəqil Ağayev, Abbas Səhhət. (Fəlsəfi və sosial-siyasi görüşləri).
Bakı, "Elm və təhsil", 2010. – 88 səh.

Azərbaycanın görkəmli romantik şairi Abbas Səhhətin irsi əsasən ədəbi mövqedən tədqiq edilmiş, fəlsəfi və sosial-siyasi görüşləri haqqında (M. Ağamirovun bir məqaləsi nəzərə alınmazsa), demək olar ki, danışılmamışdır. Bu boşluğu nəzərə alaraq A. Səhhətin fəlsəfi və sosial-siyasi görüşləri (yaratıcılığının fəlsəfi əsasları, sosial-siyasi baxışları: sosial utopiyası, ədəbi-estetik və etik görüşləri) haqqında qısaca məlumat verməyi özümüza vətəndaşlıq borcu bildik.

İrad və təkliflərin müəlliflərinə qaybaqdan təşəkkürümü-zü bildiririk.

4702000000
N098 - 2010 *qrifli nəşr*

© «Elm və təhsil», 2010

XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan romantiklərinin yaşayıb-yaratdıqları dövr coşğun ictimai hadisələrlə zəngindir. Bu qısa tarixi müddət ərzində ölkənin həyatında tam bir sıra dünya mahiyyətli hadisələr baş vermişdir.

XIX əsrin axırlarında–XX əsrin əvvəllərində ümumiyyətlə Rusiyanın, o cümlədən də Azərbaycanın təsərrüfat həyatında, iqtisadi sahədə ciddi yüksəliş müşahidə olunur. Bu zaman xüsusilə Bakıda kapitalist münasibətləri böyük bir sürətlə inkişaf edir, neft sənayesində istehsalın mərkəzləşməsi və kapitalın təmərküzləşməsi prosesi iri addımlarla irəliləyirdi. Azərbaycanın qalan yerlərində də kapitalist münasibətləri nüfuz edir və üstün mövqə tutmağa başlayır, tam bir sıra rayonlarda sənaye ocaqları yaranır, ixrac üçün məhsul istehsal edilirdi. Azərbaycanın iqtisadi həyatında, xüsusilə Bakı şəhərində imperializm dövrünə məxsus ziddiyyətlər də get-gedə daha bariz şəkildə özünü göstərirdi.

XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda sosial-siyasi hadisələrin qızğın cərəyan etdiyi bir dövrdür. Bu zaman burjuaziyanın yaranıb yüksəlməsi ilə yanaşı, proletariat sinfi də formalaşmış inkişaf edirdi. Cəmiyyətin iki böyük qütbə bölünməsi və bunların arasında sinfi

ziddiyyətlərin getdikcə kəskinləşməsi, Bakı neft sənayesində kapitalist istismarının yüksək səviyyəyə çatması eyni zamanda fəhlələr içərisində sinfi mənlik şüurunun yaranıb artmasına gətirib çıxarırdı. Başlıca olaraq iqtisadi ziddiyyətlər zəminində proletariatla burjuaziya arasında sinfi mübarizə get-gedə daha çox kəskinləşirdi.

1905-ci ildə imperializm dövrünün əslində ilk xalq inqilabı olan birinci rus inqilabı başlanır. Bu zaman cəmiyyətin bütün sinifləri hərəkətə gəlir, onlardan hər biri həmin inqilabda öz mövqeyini, öz mənafeyini müdafiə edirdi.

Bu inqilab Azərbaycan şəraitində, eyni zamanda, mə'nəvi aləmdə, mədəni həyatda ciddi canlanmaya, intibaha səbəb olurdu. Məhz bu dövrdən etibarən Azərbaycanda müxtəlif mətbuat orqanlarının nəşri daha da genişlənir, yeni üsulla işləyən məktəblər açılır, demokratik əhval-ruhiyyəli ziyalıların fəaliyyəti yeni bir vüs'ət alırdı.

Azərbaycanın iqtisadi və sosial həyatında özünü göstərən bu ciddi hadisələrlə yanaşı, ideoloji sahədə də mühüm dəyişikliklər baş verirdi. Marksizm-leninizm ideologiyasının Azərbaycana nüfuz etməsi və sonralar onun geniş yayılması ilə əlaqədar burada fəhlə hərəkatı sıralarında şüurluluq yüksəlir, bu hərəkat get-gedə daha artıq dərəcədə siyasi xarakter daşımağa başlayırdı. Həm də Azərbaycanda marksizm-leninizm ideologiyasının yayılması asan və səlis bir yolla getmir, müxtəlif ideoloji cərəyanlara qarşı ciddi mübarizə aparmaq lazım gəlirdi. Burada, birinci

növbədə, həmin illərdə Azərbaycanda geniş yayılmış burjuamülkədar ideologiyası da qeyd edilməlidir. Burju ideologiyası hələ kapitalizmin meydana gəldiyi ilk dövrdə feodal hakimiyyətinə qarşı mübarizədə mütərəqqi rol oynamış olsa da, bu dövrdə Azərbaycan şəraitində burju ideologiyası ilə mülkədar ideologiyası artıq ümumi cəbhədən proletar ideologiyasının əleyhinə çıxırdı.

Bu dövrdə Azərbaycan ictimai fikrində demokratik cəbhə ən geniş yayılmış və ən güclü ideoloji cəbhələrdən biri idi. Marksizm-leninizm ideologiyası demokratik əhval-ruhiyyəli xadimlərin dünyagörüşünə bu və ya digər dərəcədə tə'sir göstərirdi. Demokratik cəbhə bir sıra məsələlərdə burjuamülkədar ideologiyasının əleyhinə çıxır, geniş zəhmətkeş kütlələrin oyanmasına kömək edirdi. Demokratik xadimlər öz yaradıcılıqlarında bir çox məsələlərin, xüsusilə sosial həyat barəsində proletar ideologiyasının irəli sürdüyü bir sıra problemlərin həllində marksistlərlə, demək olar ki, eyni cəbhədən və ya ona yaxın mövqedən çıxış edir, zülm və istismar dünyasının eybəcərliklərini, sinfi ziddiyyətləri, məzlum xalq kütlələrinin ağır həyat şəraitini təsvir edir, buna çarə düşünürdülər.

Məhz bu zaman Azərbaycan ədəbiyyatında mütərəqqi romantizm cərəyanına mənsub olan bir sıra şair və ədiblər yaşayıb-yaratmışlar. Bu mütəfəkkir şair və ədiblər sırasında Abbas Səhhəti, Abdulla Şaiqi, Cəlil Məmmədquluzadəni, M.Ə.Sabiri, Məhəmməd Hadi və Hüseyn Cavid göstərmək olar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm problemi dövrün ümumi sosial-siyasi hadisələri və sosial fikrin inkişafı kimi çox mühüm məsələlərlə bilavasitə əlaqədardır. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin əsil elmi tədqiqi yalnız sovet dövrü ədəbiyyatşünaslarımızın əsərlərində özünə layiqli yer tapmışdır.

Onların yaradıcılığı görkəmli ədəbiyyatşünaslarımızdan akademik M.Arifin, M.C Cəfərovun, A.Zamanovun, K.Talibzadənin, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü Ə.Mirəhmədovun, professorlardan C.Xəndanın, M.C. Paşayevin, həmçinin başqa müəlliflərin əsərlərində işıqlandırılmış və yeri gəldikcə, onların yaradıcılığının ideya-siyasi istiqamətindən bəhs edilmişdir. Mir Cəlal Paşayev "Azərbaycanda ədəbi məktəblər" mövzusunda doktorluq dissertasiyasında, Cəfər Xəndan Hacıyev isə "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərində XX əsrin əvvəllərində "Həyat" qəzeti və "Füyuzat" jurnalı səhifələrində mürtəcə romantizm ideyalarının təbliğ olunduğunu aydınlaşdırır. Akademik Məmməd Arif Dadaşzadə də "Nekrasov və Abbas Səhhət" məqaləsində bu problemdən bəhs edir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm problemini görkəmli ədəbiyyatşünas Məmməd Cəfər Cəfərov xüsusi olaraq geniş planda tədqiq etmiş və bu sahədə sanballı əsər yaratmışdır. Onun 1963-cü ildə buraxılan "Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm" əsəri bu

problemin bir tam halında öyrənilməsi üçün o vaxta qədər hiss etdiyimiz boşluğu dolduran diqqətəlayiq əsərdir.

Kamal Talibzadə "Abbas Səhhət"(1986) kitabında və Əziz Mirəhmədov "Məhəmməd Hadi"(1962) əsərində yuxarıda adları çəkilən şairlərin üslub xüsusiyyətlərini və hansı ədəbi məktəbə mənsub olduqlarını müəyyənləşdirərək, onların romantizmindən bəhs etmiş və mütərəqqi romantizmin bir sıra mühüm cəhətlərini aydınlaşdırmışlar.

Bütün bunlarla yanaşı, XX əsrin əvvəllərində yaşayan Azərbaycan romantiklərinin zəngin ideya irsini araşdırmaq, onların yaradıcılığında mühüm yer tutan **fəlsəfi problemləri** aşkara çıxarmaq, dünyagörüşlərinin fəlsəfi əsaslarını aydınlaşdırmaq, vətənpərvərlik və maarifçilik problemlərinə münasibətlərini, etik və ədəbi-estetik görüşlərini tədqiq etmək zəruriyyəti də duyulmaqdadır.

Abbas Səhhətdən bəhs edən yazarlar onu ancaq ədəbi-bədii mövqedən tədqiq etmiş, sosial-siyasi və fəlsəfi (etik-estetik) görüşlərinə toxunmamışlar, çünki fəlsəfi problemlərin araşdırılması onların vəzifələrinə daxil deyildi və bunu onlardan tələb etmək də düzgün olmazdı.

ABBAS SƏHHƏT

GİRİŞ. XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan görkəmli romantiklərimizdən Abbas Səhhətin yaradıcılığından bəhs edərkən, ədəbiyyatçılarımız onun dünyagörüşü, yaradıcılığının ideya istiqaməti məsələlərinə də toxunmuş, bu barədə qiymətli mülahizələr irəli sürmüşlər. Akademik M.Arif Səhhətin yaradıcılığı, əsərlərinin ideya-siyasi istiqaməti barəsində danışarkən, romantikasını səciyyələndirərkən onun yaradıcılığının “ruh e`tibarı ilə Lermontova yaxın” olduğunu qeyd edir (1.s.434,)

Professor C.Xəndan Səhhət yaradıcılığının ideya-siyasi istiqamətindən bəhs edərkən, onu “istismarçı siniflərə qarşı fəhlə və kəndliləri müdafiə edən” bir şair kimi dəyərləndirir (2.s.393). K.Talıbzadə A.Səhhətin yaradıcılığına həsr etdiyi əsərində şairin romantizminin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Müəllifin fikrincə, “bu romantika məqsədi, mahiyyəti e`tibarı ilə...təbiiyətə, mürəbbəyə qüvvələrə qarşı duran bir romantika idi. Gələcəyə, irəliyə meyl edən, insanları azad bir aləm qurmağa çağıran, real həyatla bağlı olub, ondan qidalanan Səhhətin...romantikasını bütün ziddiyyətləri ilə bərabər, cəmiyyəti geriye deyil, irəliyə aparmaq işinə xidmət edirdi...Səhhətin romantikasını Qorkinin romantizmə aid etdiyi xüsusiyyətləri çox aydın şəkildə görmək mümkündür” (3.s, 65,)

Zənnimizcə, A.Səhhətin dünyagörüşündən bəhs edərkən, hər şeydən əvvəl, onun fəlsəfi əsaslarını aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu barədə şairin 1912-ci ildə yazdığı sırf fəlsəfi məzmunlu “Tərəqqi və təbiətin qanunu” əsəri bizə qiymətli material verir. Bu əsər Abbas Səhhət yaradıcılığının daha yetkin dövründə onun fəlsəfi düşüncələrini əks etdirsə də, təqribən 20 il davam edən bütün yaradıcılığı boyu dünyagörüşünün fəlsəfi əsaslarını, bunların təkamülünü təkcə həmin əsər əsasında izləmək mümkün olmadığına görə, başqa əsərlərində də hansı fəlsəfi cərəyana meyl etdiyini, təbiət və cəmiyyətin bu və ya digər hadisəsini hansı fəlsəfi mövqedən şərh etdiyini müəyyənləşdirmək vacibdir. Çünki dövrünün mürəkkəb sosial hadisələri onun yaradıcılığına müəyyən təsir göstərmiş, əsərlərində bu və ya digər şəkildə əks-səda doğurmuşdur. Eyni zamanda, Səhhətin fəlsəfi baxışlarının xarakterini açıb göstərmək üçün dinə münasibətinin aydınlaşdırılması da faydalıdır.

Şairin sosial-siyasi görüşlərinə gəldikdə, burada sosial inkişaf haqqında mülahizələri, maarifçilik fəaliyyəti, Şərqi-Qərb probleminə münasibəti, sosial utopiyası, azadlıq və bərabərlik haqqında düşüncələri də araşdırılmalıdır.

Abbas Səhhətin irsində ədəbi-estetik və etik görüşləri çox əhəmiyyətli yer tutduğundan, onun dünyagörüşünü tam şəkildə şərh etmək üçün bu görüşlərindən də lazımı qədər ətraflı və müntəzəm bəhs etmək lazımdır.

1. DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FƏLSƏFİ ƏSASLARI

Abbas Səhhətın dünyagörüşünün fəlsəfi əsaslarını araşdırmaq üçün onun bizə məlum olan ilk əsərlərindən–1898-ci ildə yazdığı “Şeyx Sə’di” və “Xacə Hafiz” şeirlərindən başlamaq lazım gəlir. Bu əsərləri şair İranda Sə’di və Hafizin məqbərələrini ziyarət edərkən yazmışdır.

Bu əsərlərdə maarifçilik ideyası üstün yer tutur və göstərilir ki, iranlılar arif olsaydılar, elmlərdən, fənlərdən xəbərdar olsaydılar, onda şairin qədrini bilərdilər, ona bir heykəl yapardılar, adını əbədiləşdirərdilər. Deməli, şəxsiyyətə düzgün qiymət verilməsi maarifin yayılma dərəcəsi ilə asılıdır.

“Xacə Hafiz” əsərində A.Səhhət dolayı yolla idrak məsələsinə də toxunur, “həqiqətin üstüörtülü” olmasından bəhs edir:

Müstətidir həqiqət ilə məcaz,
Mündəric hər birində bir e`caz(4.28)

Həqiqətin dərk edilməmiş olduğunu bildirən şair onun sonralar da dərk ediləcəyinə inanmır, bu həqiqətin bir zaman insan idrakının gücü ilə aşkara çıxarılacağına da heç bir işarə etmir. Deməli, insan idrakı məhduddur, həqiqəti dərk etmək iqtidarında deyildir.

Burada aydın görünür ki, həmin illərdə Abbas Səhhət obyektiv gerçəkliyi insanın dərk edə bilib-bilməməsi məsələsinin həllində aqnostisizm mövqeyində durur.

1906-cı ildə yazılan “Şamaxı zəlzələsi” şeirində o, bir sıra maraqlı fəlsəfi fikirlər söyləyir. Şair iddia edir ki, dünyanın bütün zərəlləri yuxuya dalmışdır, dünya ümumi bir hərəkətsizlik halındadır, təbiətdə tam sükunət hakimdir, həm də bu sükunət sonsuzdur, hətta insaslar da, onların ruhi aləmi də belə bir sükunət halındadır. Təbiətdə və insanın ruhi aləmində, onun təfəkküründə tam dırğunluq və hərəkətsizliyin olması ideyasını təbliğ edən, təbiət və cəmiyyət, habelə insan təfəkkürü hadisələrinə münasibətdə əsasən idealist təsəvvürlər səviyyəsində qalan Abbas Səhhət yazır:

Bir sümütü sükut, aləmə müstəvlivü qalib,
Küllən hamı zərrati-cahan uyğuya talib.
Olmuşdu təbiət elə müstəğrəqi-əskan,
Etmışdi bu aramı onun aləmi heyran.
Tutmuşdu sükunət ilə bir həddi-nihayət,
Ta kim, bəşərin ruhuna etmişdi sirayət...
Bir növmi-qəriq içrə cahan cümlə giriftar,
İlla bu sükunətdə kəvakib gözü bidar(4.32).

Şairin bu əsərində biz onun fəlsəfi baxışlarında artıq ciddi bir dəyişilmənin başladığını görürük. Burada o öz metafizik baxışlarından uzaqlaşmağa meyl edir. Səhhət, sözarası olsa da, belə bir dırğunluğun, sükunət və hərəkətsizliyin nadir hadisə olduğuna işarə edərək yazır:

Lakin bu sükunət özü bir türfə şəmail(4. 32).

Düzdür, Səhhət bu nadir, türfə halın əksi olan halı–hərəkət və dəyişilməni hələ şərh etmək səviyyəsinə yüksəlmir, amma , bunula belə, təbiət və cəmiyyətdə sükunəti nəinki mütəlqəşdirməməsi, onu hətta nadir hal hesab etməsinin özü də şairin fəlsəfi baxışlarında başlanan dönüşü aydın göstərir. 1905-ci il inqilabından sonra A.Səhhətin dünyagörüşündə başlanan yeni dövrdə onun baxışları xeyli dəyişilir və yeni cığıra düşür.

Bu dövrdə Abbas Səhhət istər təbiətdə baş verən hadisələrə, istərsə də sosial hadisələrə öz fəlsəfi baxışlarını ifadə edən məşhur “Tərəqqi və təbiətin qanunu” adlı əsərini yazır. 1912-ci ildə qələmə alınan bu əsərdə şair artıq təbiət və cəmiyyət hadisələrinin inkişaf qanunauyğunluqlarını araşdırıb dərk etməyə cəhd göstərir. Həm də çox maraqlıdır ki, belə bir cəhd nəticəsində A.Səhhət təbiət və cəmiyyətdə ümumi bir dəyişilmə, tərəqqi, təkamül olması qənaətinə gəlir. Müəllifin fikrincə, təbiət və cəmiyyətin ən geniş, ən ümumi qanunu elə bu təkamül və dəyişilmə qanunudur. Həyatın belə bir qanunauyğunluğundan bəhs edən şair yazır:

Bir müəyyən qanun üzrədir həyat,
Bir doğuş, bir təkamül, bir inhitat.
Belə qoyulmuş aləmin binası,
Dəyişməkdir tərəqqinin əsası.
Dəyişmək olmasa, tərəqqi olmaz,
Təbiətin bu qanunu pozulmaz (4.56).

Çox maraqlıdır ki, təbiət hadisələrində dialektik bir dəyişilmə hadisəsi baş verdiyini bildirən Abbas Səhhət bu dəyişilmə qanununu tərəqqi və təkamülün əsası hesab edir. Həm də belə bir müddəa irəli sürür ki,təbiətin bu qanunu əbədidir, pozulmazdır. Onun fikrincə, dünyanın əsası belə qoyulmuşdur, bu qanun əzəli bir qanundur.

Təkamül və tərəqqinin mümkün olması üçün dəyişilmənin zəruriliyindən bəhs edən Səhhət, eyni zamanda, bu qanunu insan cəmiyyətində, sosial hadisələrin inkişafında da görür:

Dəyişməklə imkan olur təkamül,
İnsan doğar, törər, edər tənəsül.
Təbiətdən gərək alınsın ibrət,
Təcəddüdlə olur bəqayi-millət(4.56).

Şair həmin dəyişilmə və təkamül qanununun təbiət hadisələri ilə yanaşı, insan cəmiyyətinə, sosial hadisələrə də şamil olması, həmin qanunauyğunluğun insan cəmiyyətində də özünü göstərməsi nəticəsinə gəlir.

Abbas Səhhət dünya xalqlarının yüksəlişindən, onların mədəni tərəqqisindən bəhs edərkən bu xalqların və onların mədəniyyətlərinin aradan çıxdığını və sonra yeni xalqlar və mədəniyyətlər yarandığını iddia edir. Bütün bəşər tarixini, bütün dünya tarixini belə bir dəyişilmə, “istihalə” kimi təsvir edən şair yazır:

Dünyanın əvvəlindən ta bu halə
Aləmdə olmuş min-min istihalə.

Hanı əski Roma, əski yunanlar?
Hanı əski tərəqqilər, imranlar?
Min-min belə saysız binalar yaxmuş,
Sonra yeni bir mədəniyyət çıxmış.

Hanı əski asurilər, kəsrilər?
Hanı əski kəldanilər, misrilər?
Cümləsini məhv eyləmiş zamanə,
Hər birindən qoymuş cüz`i nişanə (4.56).

Abbas Səhhət cəmiyyət həyatında belə bir istihalə, dəyişilmə olmasından bəhs edərkən, bunu yalnız qeyd etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda bunun səbəblərini aydınlaşdırmağa çalışır, belə bir hərəkətin nəyə görə baş verdiyini aşkarlamaq istəyir. Burada ümumi bir qanunauyğunluq axtaran şair həmin xalqların yeni dövrə, yeni zamanəyə müvafiq surətdə dəyişilməyib zamanla ayaqlaşmaq iqtidarında olmadıqlarını, təkamül edə bilmədiklərini onların məhv olmalarının səbəbi kimi göstərir.

Abbas Səhhətin fikrincə, ümumi dəyişilmə, təkamül prosesi ən ümumi qanunauyğunluqdur. Bu qanunauyğunluq həm təbiət hadisələrini, həm cəmiyyət hadisələrini, həm də insan təfəkkürünü və fikrini əhatə edir. Bu ən ümumi qanunauyğunluğun təfəkkürə də şamil olduğunu qeyd edən şair yazır:

Hansı şeydir dəyişməyən dünyada,
Göyərtdə, heyvanatda, hava da,
Necün dəyişməsin fikri insanın,
Təqazası deyilmi bu, dünyanın? (4.57).

Beləliklə, artıq 1912-ci ildə A.Səhhət təbiətin, cəmiyyətin və insan təfəkkürünün ən ümumi qanunauyğunluğundan, ümumi bir dəyişilmə və təkamül prosesindən bəhs edirdi.

A.Səhhətin dünyagörüşünün fəlsəfi əsaslarını səciyyələndirmək üçün ciddi əhəmiyyətə malik olan cəhətlərdən biri də onun dinə münasibətidir.

“Nidayi-millət, yaxud amali-vətənpərvəranə” əsərində başqa dinlərə mənsub ölkələrin inkişaf etdiyini, yüksək məqamlara çatdığını, lakin islam məmləkətlərinin cürbəcür bəlalara giriftar olduqlarını söyləyən şair buna çarə etmək üçün millətə müraciət edir:

Bir eylə təfəkkür, necə gör xar olub islam,
Ənvai-bələyə giriftar olub islam,
Biizzətü, bihörmətü biar olub islam.
Ancaq quru bir ada nigahdar olub islam
Milliyyəti yad eyləyin, ey milləti-naci!
Pək təhlükəli xəstədir islam məzaci (4.35).

Bəs islam məzacinın təhlükəli xəstə olmasının səbəbi nədir? – Qəflət, cəhalət, nadanlıq! Bu qəfləti, cəhaləti, nadanlığı doğuran nədir?– İslamdakı mühafizəkarlıq:

Afaqi tutub gülgüleyi-bangi-cəzaid,
Əqsami-tərəqqivü təalivü fəvaid.
Amma olur islamda qəflət mütəzaid,
Bu dərdə edin çarə ki, Səhhət ola aid.(4.36).

Şairin əsərlərindən aydın olur ki, o, dinlə bağlı bir insandır. İslam dininə, onun qanun-qaydalarına hörmət bəsləyir, inkişafını istəyir, hörmətdən düşməsinə qəlbən acıyır, müsəlmanları ittifaqa, birliyə səsləyir ki, xəstəliyə tutulmuş islama birlikdə çarə etsinlər. Axı islamı hörmətdən salan, gözdən salan, ona nifrət doğuran nədir, kimdir? Müəllif bunlar haqqında heç bir söz demir. Lakin özlüyündə aydındır ki, yalançı, tamahkar, nadan və savadsız din dəlilləri, ikiüzlü molla və ruhanilərdir.

İslamın halına acıyan şair yazır:

İslamın olubdur necə gör rəvnəqi bərhəm,
Nifrət edir islamın adından bütün aləm. (4.35)

Yaxud:

Xaricilər qabağa düşdü tamam,
Nə yaman günlərə qaldı islam (4.37).

1916-cı ildə yazdığı “Şərərə” şeiri ilə sanki bütün həyatına yekun vurur, acizliyə qarşı çıxır, insanları mövhumat və xurafata, qəza və qədərə inanmamağa çağırır, bunların əsassız olduğunu söyləyir:

Ey qələm! Yazmada atəşbar ol!
Ey dili-qafil! Oyan, huşyar ol!
Gör sənayedəki e`cazati,
Xatirindən sil o mövhumatı–
Ki, edibdir səni tənbel, atil,
Bildiyin çünü çəradır, batil.
E`tiqad etmə qəzaya, qədərə,
Ömrünü verdi bu sözlər hədəərə.
“Bəxt”, “qismət” kimi əlfazı unut,
Sə`y ilə bazuyi-iqbalını tut.(4.95)

Buradan aydın görünür ki, Abbas Səhhət artıq real aləmlə hesablaşır, sənayedə baş verən güclü tərəqqini, “e`cazati” nəzərə almağa çağırır, bəxtin, qismətin əsiri olmamağı təkidlə qeyd edir, müt`ililik, atillik əleyhinə öz səsinə ucaldır. Bu, bir tərəfdən, onun hələ yaradıcılığının əvvəlindən özünü göstərən maarifçilik ideyalarının təbii, məntiqi nəticəsi idisə, digər tərəfdən, həyatda sənaye və texnikanın iri addımlarla irəliləməsinin, istehsal münasibətlərində əmələ gələn ciddi dəyişikliklərin Abbas Səhhət yaradıcılığına müsbət tə`sirinin bəhrəsi idi.

Maraqlıdır ki, artıq bu illərdə, daha doğrusu, 1915-ci ildə A.Səhhət öz yaradıcılığında qarşısına tam bir sıra nəzəri suallar qoyur, bunları cavablandırmağa çalışır. O, insan idraki və şüurunun nədən ibarət olması, ruhun nə demək olması, həyatın yaxşılıq və pisliliklərinin özünü nədə ifadə etməsi kimi

sualları irəli sürür. “Bəradərim Ə.M.Sərkərov cənmablarına” adlı mənzum məktubunda oxuyuruq:

Bildinmi, nədən ötrü verilmiş sənə qüvvət?
İdrakü şüur, əqlü zəka, ruhü dərayət?
Bildinmi, həyatın nədir amalı, səlahi?
Tənha gecələr uykusuz açdınmı sabahı? (5.s.85).

Doğrudur, Abbas Səhhət özü də insan idrak və şüurunun, ağıl və zəkasının mahiyyətini, onun xüsusiyyətlərini aydın göstərə bilməmişdir. Lakin burada maraqlı cəhət budur ki, həmin məsələləri irəli sürməsi, hər halda bunların elmi həllini verməyə cəhd göstərməsidir. Bunun özü də o zaman fəaliyyət göstərən bir sıra mütəfəkkirlərimizin əsərlərində heç də tez-tez rast gələn bir hal deyildi..

2. SOSIAL-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ

Abbas Səhhətin sosial-siyasi görüşləri onun iyirmi ilə yaxın davam edən fəal yaradıcılıq dövrü ərzində ciddi dəyişikliklərə məruz qalmış, daim həyatın irəli sürdüyü suallara cavab axtaran şairin bu baxışları bir təkamül və dəyişilmə halında olmuşdur. Buna görə onun həmin baxışlarını izləmək, sosial inkişaf haqqında mülahizələrini, maarifçilik fəaliyyətini, sosial utopiyasını, azadlıq və bərabərlik haqqında düşüncələrinin xarakterini tədqiq və təhlil etmək,

XX əsrin əvvəllərində sosial fikir tariximizdəki boşluğu bərpa etmək və daha dərinədən öyrənmək üçün xüsusilə vacibdir.

Hər şeydən əvvəl, 1904-cü ildə Rusiya ilə Yaponiya arasında başlanan müharibəyə Abbas Səhhətin münasibətini nəzərdən keçirək. Mə'lum olduğu kimi, bu müharibə hər iki tərəfdən ədalətsiz müharibə idi Uzaq Şərqdə imperialist ziddiyyətlərinin toqquşması nəticəsində baş vermişdi. Məhz buna görə də Lenin, bolşeviklər bu müharibədə çarizmin məğlubiyyəti xəttini yeridir, bunu ölkədə gedən sinfi mübarizə, hakimiyyət əleyhinə zəhmətkeş kütlələrin genişlənən hərəkəti üçün zəruri hesab edirdilər, çünki xarici müharibədə məğlubiyyət məhz mütləqiyyətin məğlubiyyəti olacaq, ona ciddi zərbə vuracaq, onu zəiflədib sarsıdacaq, beləliklə, fəhlə və kəndlilərin sinfi döyüşlərini asanlaşdırma bilən bir amil olacaqdı.

Abbas Səhhət 1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetində dərc etdirdiyi bir şeirinin giriş hissəsində Rusiyadakı mütləqiyyət quruluşuna tam tərəfdar olduğunu, imperatora ixlas və sədaqətini izhar edərək, siniflərdən və sinfi fərqlərdən asılı olmadan cəmiyyətin bütün üzvlərini, ölkənin bütün əhalisini rus-yapon müharibəsində əlahəzrətin qələbəsi yolunda çalışmağa çağırır. O göstərir ki, Şeyxülislamın əmri ilə qazi Əbdülhüseynzadə minbərə çıxaraq əhaliyə belə müraciət edir:

Bilin, ey qövm, bu günlər nə fəraqət dəmidir,
Cümlə məcruhə bu günlərdə ianət dəmidir.

Malü can ilə köməklik eləyin sultana,
Həq-taala bu təriq ilə yazıb Quranə...

Buyurub şeyx hər ol kəs ki, müsəlman olsun,
İmperaturə gərəkdir ki, sənaxan olsun.
Əmri-baridir səlätinə itaət vacib,
Hamılıqnan deyin, ey qövm ki, ey bari-xuda,
İmperaturimizə ömri-təvil eylə ata,
Daima rəzmdə əfvacını mənsur eylə,
Düşmənin kor elə, məğlub elə, məqhur elə(4.30).

Beləliklə, Abbas Səhhət Rusiya mütləqiyyətinə “can, mal və zəban vasitəsilə” yardım göstərməyə çağırmaqla, həm imperializmin ədalətsiz, işğalçı müharibəsinin tərəfdarı kimi, həm də Rusiyada mütləqiyyət quruluşunun pərəstişkarı kimi çıxış edir.

Birinci rus inqilabından əvvəl, yəni 1904-cü ildə A.Səhhət mütləqiyyət quruluşunun keşiyində durur, bu quruluşa sədaqətlə xidmət etməyə çağırır. O hələ Rusiyada siniflər və sinfi mübarizəni görmür, ölkəni vahid bir tam hesab edərək mütləqiyyətçi çarın yaratdığı qanlı ysuli-idarəni müdafiə edir.

Bu cəhəti qeyd etmək xüsusilə ona görə vacibdir ki, bu vaxta qədər A.Səhhətin yaradıcılığından, onun dünyagörüşündən bəhs edən müəlliflər şairin dünyagörüşünün inkişafında bu ilk mərhələni, demək olar bir kənara atmış, yaxud onun

yuxarıda iqtibas gətirilən əsərini bəlkə də nəzərdən qaçırmışlar.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında belə bir pillə, mərhələ olduğunu qeyd etmək xüsusilə onun dünyagörüşündə baş verən dəyişiklikləri, bütövlükdə onun dünyagörüşünün təkamülünü izləmək üçün olduqca vacibdir. Bunsuz şairin yaradıcılığını, həyata, sosial varlığa münasibətini təhlil edərkən yarımçıqlığa, natamamlığa yol verilər və yaradıcılığının sonrakı dövrlərində baş verən dəyişikliklərin əhəmiyyəti kifayət qədər dəyərləndirilə bilməz.

1905-ci ildə Rusiyada sinfi mübarizənin xüsusilə genişləndiyi və kəskinləşdiyi, inqilab baş verdiyi bir zamanda Abbas Səhhət bu sosial kəşməkeşlərə, sinfi mücadilə və mübarizələrə bir növ özünəməxsus münasibət bəsləyir, cəmiyyət həyatındakı bu hadisələrlə əlaqədar olaraq ümumiyyətlə “vətəndən” bəhs edir, bu vətəndə nə isə xəstəliklər olduğunu, sosial bəlalar baş verdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, vətən xəstədir, bu xəstəyə mütləq əlac lazımdır. Lakin bu xəstəliyin, bu sosial bəlanın çarəsini aydın təsəvvür edə bilməyən şair mücərrəd ifadələrlə kifayətlənir, cəmiyyətin müxtəlif siniflərdən, sosial təbəqələrdən, zümrələrdən ibarət olması, bunlardan hər birinin öz sosial mənafeyi mövqeyində durması barəsində qəti mülahizələr söyləmir.

Doğrudur, o, qeyd edir ki, vətən nə isə minlərlə qanıçən zalımların əlində qalmışdır. Burada ümumiyyətlə bir zülm vardır. İnqilabın şiddətlə qızıxdığı bir dövrdə Abbas Səhhət hesab edirdi ki, bu “vətən” öz dərdinə heç bir çarə tapa bilmir.

“Dostum Mirzə Abdulla Şaiq cənablarına” adı ilə 1905-ci ildə yazdığı şeirində o deyir:

Şaiqa, neyləsin axır, söylə, biçərə vətən?
Tapmayırsən səhhət üçün dərdinə bir çarə vətən.
Yoxdur ümmidi-şəfa halı- pərişanında,
Oxşayır çox belə bir xəstəvü bimarə vətən(4.143).

Beləliklə, Abbas Səhhət bu “xəstə vətənə”, “biçərə vətənə” əlac edəcək, şəfa ümidi verə biləcək bir qüvvəni görmədiyi üçün ümitsizliyə qapılır. Bununla belə, maraqlıdır ki, hələ sosial baxışları aydınlaşmayan, ziddiyyətlər içərisində qalan şair, eyni zamanda, nə isə Bakıdan bu dərdlərə çarə olacağını gözləyir, oraya ümid nəzərləri ilə baxıldığını bildirir.

Bu dövrdə sinfi anlayışlardan uzaq olan şair nə isə ümumi birliyə çağırır, vətənin bütün dərdinə Bakının çarə edəcəyinə ümid edir. Artıq bu dövrdə onun dünyabaxışında bir-birinə zidd olan müxtəlif cəhətlərlə yanaşı, maarifçilik əlamətləri diqqəti cəlb edir. Səhhət, eyni zamanda, mətbuatın, xüsusilə “İrşad” qəzetinin sosial bələklərdən xilas olmaq yolunda bir çarə olacağını düşünür. Beləliklə, sosial gələcəklə bağlı baxışlarında müxtəlif xarakterli amilləri vətən dərdinə əlac sayan şair yazır:

Biz əgər olsa idik ayeyi-Qur`anə müti`
Olmaz idik belə sərgəştəvü avarə vətən,
Yenə bu dərdlərin çarəsi Bakidən olur.
Çəşmi-ümmid tutubdur ora həmvərə vətən.

Dəm o dəmdir ki, vuraq dəmi-ünsiyyət,
Bəsdi bu cəhli-şəqavətlə yana narə vətən.
Vətənin illətinə beyti-şəfadır Bakı,
Bu məkandan tapacaq çarə dili-zarə vətən.
Çəşməyi-abi-həyat orda olur çün cari,
Xızır rəhbər qılıb ol mərdümi-hüşyarə vətən.
Xassə bu dərdə gözəl nüsxələr “İrşad” yazır,
Gələ ol nitqi-Məsiha ilə göftarə vətən.
Çoxdur ümmid bu tədbir ilə tapsın Səhhət
Dəf olub milləti- qəmdən dəxi qurtarə vətən(4.144).

Bu zaman Abbas Səhhət artıq ümummillə məsələlərlə əlaqəli mövzuları araşdırmağa meyl göstərir, Avropa xalqlarına nisbətən öz ölkəsinin iqtisadi geriliyini görür, hiss edir, öz millətinin irəliləməsinin, elmə, maarifə yiyələnməsinin zəruriliyi fikrinə gəlir. O hələ bir çox hallarda millətdən ümumi bir tam kimi bəhs etsə də, hər halda millətin oyanmasına qəti zərurətin meydana gəlməsi, dövrün, zamanın tələbləri ilə ayaqlaşmasının labüdlüyü ideyasını irəli sürür. Bu dövrdə Səhhət sosial-siyasi baxışlarında maarifçilikdən çox irəli gedə bilmir, sosial intibah, dirçəliş və yüksəliş üçün elmin, maarifin həlledici rol oynaması nöqtəyi-nəzərində durur. 1906-cı ildə yazılan “Fəryadi-intibah, yaxud amali-vətənpərvərənə” əsərində o, bütün millətə müraciət edir:

Ayıl, ey ümməti-mərhumə, ayıl!
Ayıl, ey milləti-məzlumə, ayıl!

Ayıl, ey bülbüli- gülzari-vətən,
Nəğmənlə ilə ola bidar vətən!

Sən ki, şəhbazi-yədi-nüsrət idin,
Tayiri-sidreyi-ülviyyat idin,
Kim səni didəsi gıryan eləmiş?
Kim səni hali-pərişan eləmiş? (4.37)

1906-cı ildə yazdığı “Nidayi-millət, yaxud, amali-vətənpərvəranə” əsərində şair millətin, vətənin ağır xəstəliyindən bəhs edir, ona matəm qurmağa çağırır. Doğrudur, o hesab edir ki, “halımıza əlac yolunu” axtarıb tapmaq lazımdır, lakin bu əlac yolunu tapa bilməyərək öz dostlarını “matəm məclisi” qurmağa, vətənin halına ağlamağa çağırır. Milləti, vətəni belə alacsız xəstə vəziyyətində görən Abbas Səhhət yazır:

Ey əhli-vətən, tərək eləyin büğzünü ləcuci!
Bir dəm arayın halımıza rahi-əlacı!
Sönmüş vətənin sərsəri-cəhl ilə siraci,
Vicdanları təlx etdi qəmin, məsləh əcaci...
Yaran, yığılaq bircə quraq məclisi-matəm,
Öz halımıza eyləyəlim növhə dəmadəm.(4.35).

Vətənin ağır vəziyyətdən çıxması üçün yol axtarıb tapmaq barəsində düşünən, buna bir əlac tapmağa sə'y göstərən şair get-gedə onun dünyagörüşündə möhkəmlənməyə başlayan maarifçilik ideyalarının tə'siri altında elmə yiyələnməyə çağırır:

Qəflət yetər, agahi-təqazayi-zaman ol!
Hali-vətəni milləti gör, əşkfəşan ol!
Cəhd eylə təriqi-hünəri elmə rəvan ol!
Mərdanə bu meydanə cəladətlə divan ol!(4.35).

Bu dövrdə Abbas Səhhət “vətənin, millətin” dərindən əlac etmək üçün elmə yiyələnməyi zəruri hesab edir, cəhalətdən uzaqlaşmağı, tərəqqi yolu ilə getməyi, mə'yus vəziyyətdən qurtulmağı lazım bilir, islam aləmində qəflətin nəinki hökm sürdüyünü, həmçininin get-gedə artdığını bildirir. Həm də şair bunları qeyd etməklə, təsvir etməklə kifayətlənmir, buna çarə axtarmağa səsləyir:

Bəsdir bu qədər xabi-cəhalətdə ki, yatdıq,
Millət üzünə bəbi-tərəqqini qapatdıq,
Əslafımızın hörməti heysiyyətin atdıq
Şə'ni-vətəni milləti biganəyə satdıq...
Ətfi-nəzər et, gör necə tutmuş bizi kabus –
Kim, səlb olunub qeyrəti-milliyəti namus.
Ey taleyi-mənhus! Əcəb etdin bizi mə'yus...
Eyvah! Tərəqqi edirik gör necə mə'kus,
Milliyəti yad eyləyin, ey milləti-naci!(4.36).

Tam bir sıra ziddiyyətlərə yol verən şair hər halda belə bir fikri aydın ifadə edə bilir ki, biz özümüz tərəqqi yolunu üzümüzə bağlamışıq. Lakin bu tərəqqi yolunu açmaq, yüksəlmək, inkişaf etmək özümüzədən asılıdır. Buna şair artıq

ümitsiz deyil, nikbindir. Həyat hadisələrinin cərəyanında insanın fəaliyyətinə, onun mütərəqqi mövqeyinə inanır. Səhhət məhz belə bir sosial coşğunluq sayəsində, insanların öz sə`yi, çalışqanlığı vasitəsilə cəmiyyətdə irəliləyişin mümkün olduğuna ümid bəsləyir.

1906-cı ildə yazdığı “Də`vət” şeirində Səhhət yenə də o vaxta qədər öz əsərləri üçün səciyyəvi olan mövzudan, yə`ni vətənin, islam dininin əldən getməsindən bəhs edir. Onun fikrincə, ən mühüm sosial bəla və sosial problem vətənin süqut etməsi, dinin, millətin əldən getməsidir. Buna səbəb isə zülmüdür, istibdaddır:

İştə bərhəm oldu gülzari-vətən bidad ilən,
Gülşəni-dini-Məhəmməd oldu istibdad ilən,
Dinü millət bizdən istimdad edər fəryad ilən (6. № 2.1906).

Bəs bundan ötrü nə etməli, hansı yolla getməli, vətənin, millətin tərəqqisinə necə nail olmalı? Hansı vasitələrlə ümumi yüksəliş əldə edilməlidir? Artıq bu zaman Abbas Səhhətin dünyagörüşündə onun maarifçilik ideyaları getdikcə daha möhkəm yer tutur. O hesab edir ki, müasir dövr elm və maarif dövrüdür, indi oxumaq, təhsil almaq, maariflənmək ən mühüm sosial tələbat və bütün digər sosial bəlalara qarşı ən kəsərli vasitədir. Onun fikrincə, elm, təhsil, birinci növbədə, dinin, millətin nicat tapması, yüksəlməsi üçün zəruridir. Şair belə bir qənaətə gəlir ki, elmsiz həyat sürmək ölməkdən də pisdir. Beləliklə, bu dövrdə şairin dünyagörüşündə elm və

maarif konkret surətdə onun təsəvvürə gətirdiyi sosial bəlalara–dinin və millətin tənəzzülünə qarşı universal bir əlac səviyyəsinə yüksəldilir:

Keçdi dövrü-zuri-bazu, elmü fəzl əyyamidir!
Arxadaşlar! Oxuyun, elm oxumaq həngamidir.
Arxadaşlar! Elm lazımdır ki, tapsın din həyat,
Elmilən hasil olur izzət, tapır millət nicat.
Sə`y edin ta bizlərə əhsənlər etsin kainat.
Elmsiz ömr etmədən min dəfə ərcəhdir məmat(4.34).

Abbas Səhhət öz maarifçilik ideyalarını təbliğ edərkən, elm və maarifin yayılmasına nəinki dinin tərəqqisi üçün zəruri şərt kimi baxır, eyni zamanda elmin inkişaf etdirilməsini dinin ən mühüm tələblərindən biri sayır. Elm ilə dini nəinki bərqəsdirməyə, hətta elmin, maarifin yayılmasına dinin ən mühüm tələbi kimi baxmaq şairin bu dövrdəki yaradıcılıqlığı üçün səciyyəvidir. Əgər hazırda din və vətən, Abbas Səhhətin dediyi kimi, “əldən gedirsə”, bu ona görədir ki, dinin tələblərinə, birinci növbədə, elmi, maarifi yaymaq tələblərinə əməl edilmir, adamlar cəhalət və zülm yolunu tutmuşlar:

Vacib etmişkən bizə elmi rəsuli-möhtərəm,
İstifadə etdilər bu əmrindən sair üməm.
Olmuşuq bizlər qəriq vətəyi-cəhli və zülm,
Dadrəslik vaxtdır əlğusiya əhlükərəm (4.34).

Abbas Səhhət qızğın zehni fəaliyyətlə məşğul olur, çıxış yolunu nəinki elm və maarifi yaymaqda, həmçinin qəflət və cəhalət yuxusundan oyanmaqda, hər cür daxili ixtilafları aradan qaldıraraq həmrəy və yekdil olmaqda görür, bütün cəmiyyətin, bütün millətin həmrəy olmasını, daxili ixtilafların aradan qaldırılmasını, elm və maarifə yiyələnməyi zəruri bilir:

Bu qədər bəsdir təcəddün gülşənində xar olaq,
Dəm o dəmdir xabi-qəflətdən dəxi bidar olaq.
Tərk edək həm ixtilafı iftiraqı, yar olaq,
Bu vətən övladının əhvalına qəm-xar olaq(4.34).

Abbas Səhhət elm və maarifi bütün sosial bələlərin aradan qaldırılması üçün bir çarə kimi təbliğ etdiyi halda, bəzən özü də bu çarənin, bu vasitənin kəsərli olacağına, arzu edilən nəticələr verəcəyinə az inanır, hətta gələcəyi, ölkənin "istiqlalını" qəmli şəkildə təsəvvür edir. Bu cür şübhələrinə baxmayaraq, öz arzu və əməlinə yetişmək üçün təhsil və məktəbə birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik vasitələr kimi baxır:

Arxadaşlar! Çox fənadır aşikarə halımız,
Qəmfəza bir mənərə ərz eylər istiqbalımız,
Payımal olduq bu növ keçsə gər əhvalımız,
Babi-məktəbdən olur hasil qəmu əməlimiz.(4.34).

Bu illərdə şair ümumiyyətlə millətdən, onun ümumi mənafeyindən bəhs edir, millət daxilindəki sosial təbəqələri, zümrələri, sinifləri hələ görə bilmir, eyni zamanda millətin geriliyindən söhbət açır, cəhalət və istibdadın hökm sürdüyünü göstərir və bütün bu "acınacaq" vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün elmin, maarifin, məktəb və təhsilin ən vacib bir amil olduğuna inanır. Təhsil əldə etmək, elmləri öyrənmək, mədəniyyətə yiyələnmək zərurətindən bəhs edərkən o, bütün bunları sosial tərəqqidə əsas, başlıca alət zənn edir:

Qanadın altına qoyma başını,
Tökmə gül arizinə göz yaşını...
Ayıl, ey xabi-qəmə aludə!
Bu qədər yatma dəxi asudə!
İndi, millət, mədəniyyət dəmidir,
Rahi-ümmətdə həmiyyət dəmidir...
Oxuyaq, elm oxumaqlıq dəmidir,
İndi aləm dəxi elm aləmidir (4.37)

Ölkədə əhalinin çox böyük əksəriyyəti adi savaddan belə məhrum qaldığı bir şəraitdə maarifçilik ideyalarının müəyyən müsbət əhəmiyyətindən danışmaq olar, çünki maarifin yayılması əhalinin ən geridə qalmış kütlələrinin belə göz açmasına, həyatı düzgün dərk etməsinə kömək edir. Bu dövrdə Abbas Səhhət belə düşünür və onun maarifçiliyinin müsbət əhəmiyyəti də məhz bundadır. Bu illərdə Abbas Səhhətin maarifçilik ruhunda yazdığı əsərlərdə hələ sinfi

mübarizə, siniflər arasında ciddi fərqlər məsələsi qoyulmur, onun yaradıcılığına ölkədə genişlənən inqilabi hərəkatın təsiri hələ özünü aydın göstərmir.

Müccərəd tərəqqi və təkamüldən bəhs edən şair bu məqsədə nail olmaq üçün elmin, maarifin yayılmasını ən mühüm vasitə hesab edir. Məsələn, “Qəzet nədir?” adlı şeirində o, vətənin tərəqqisi üçün məhz qəzetin ən vacib, ən zəruri bir vasitə olduğu ideyasını irəli sürür, cəmiyyətin inkişafı məsələlərində idealist mövqedə dursa da, sosial inkişafda maarifin rolunu xüsusilə nəzərə çarpdıraraq, ona vətənin gözü və qulağı kimi baxır, onu vətənin dirilik çeşməsi hesab edir.

Şairin fikrincə, qəzet bütün hadisələrə rəhbərlik göstərir, qərib adamlara yaxşı həmdəm olur. Abbas Səhhət qəzet səhifələrində nə kimi əqidə yeridiləcəyindən, hansı sinfin mənafeyini ifadə edən məfkurə təbliğ ediləcəyindən asılı olmayaraq, ümumiyyətlə qəzetdən söz açır, maarifin əhəmiyyətini çox yüksək qiymətləndirir:

Didəvü guşi-vətəndir qəzetə,
Yə`ni çavuşı-vətəndir qəzetə.
Aləti-dumümadır qəzetə,
Çeşməyi-abi-bəqadır qəzetə.
Qəzet ayineyi-İskəndərdir,
Cümlə sərgəştələrə rəhbərdir.
Qürabalarla gözəl həmdəmdir,
Halı aşüftələrə həmqəmdir.(4.39).

Abbas Səhhətin əqidəsinə, qəzet və jurnallar, mətbuat ümummilli mənafeyə, bütün millətin xeyrinə xidmət edir. O, ümumiyyətlə qəzet və jurnallardan bəhs edərək bunları bütün millətin dərdinə əlac sayır:

Nə qədər var cahan, var olasız!”

Millətin dərdinə qəmox olasız! (4.40).

Bu illərdə A.Səhhəti azadlıq və bərabərlik problemi də məşğul edir. O, “vətənin, millətini” azad görmək istəyir. Şair bəşəriyyətin səadətini məhz azadlıqda görür. Azadlıq dünyasının yaranması insanların həyatında yeni yüksək ülvə bir mərhələdir. İnsanların rifahı, həyat uğurları, müvəffəqiyyətləri azadlıqla bağlıdır. Azadlığı belə yüksək dəyərləndirən, onu bəşəriyyət üçün ən əziz, ali nəmət sayan şair yazır:

A hürriyyət! A münfərid əməlim.

İştə sənsən səadəti bəşərin,

Könlümdəki ən istəkli gözəlim,

Rəfahəti, fəlahəti bəşərin.

A sevdiyim, neçin fərar edirsən?

Üz döndərmə, getmə, şitab eyləmə,

Könülləri çox biqərar edirsən,

Aç bir üzün, göstər, hicab eyləmə(5.55).

Vətəninin, xalqının başına gələn müsibətlər, elin qara günləri, məzlumların istismarı, köləlik həyat təzi bir vətəndaş

kimi A Səhhəti çox rahatsız edirdi. O, üzünü millətin başbilənlərinə tutub deyir:

Qalx, oyan, cür'ət elə, rə'd kimi fəryad et!
Bu fəlakətdə qalan millətinə imdad et!
Görməyirsənmi bu biçərə vətəndaşlarını,
Bacı-qardaşlarını, sevgili dindaşlarını-
Zülm zəncirinin altında çəkir işkəncə?(4.92).

Şair göstərir ki, vətən övladının şücaəti, mərdliyi vətən dara düşəndə, onun azadlığı əlindən alınıb qul halına salınanda, başının üstünü qara buludlar örtəndə aşkar olar. Hər bir övlad ananın dərdinə şərik olmağa, onu ölümün pəncəsindən xilas etmək üçün fədakarlıq göstərməyə borcludur. Vətən–ana deməkdir:

Mənfəət verməyi bildikdə, bacardıda, sənə-
Borc deyilmi edəsən nəf'li xidmət vətənə?
Ananın dərdinə övlad şərik olmazmı?
Ananın halı vəxim olsa, oğul solmazmı?
Vətən uğrunda gərək şəxs fədakar olsun,
Böylə mövsümdə yatan kimsələrə ar olsun! (4.93).

Birinci dünya müharibəsinin başlanmasından artıq iki il keçirdi. Hökumətin daxili və xarici siyasətindən narazılıq son həddə çatmışdı. Soyğunçuluq müharibəsi, nahaq tökülən qanlar, əsarət və istismar, hüquqsuzluq, son dərəcə ağır həyat

tərzi xalq kütlələrini qəti addım atmağa məcbur edirdi. Ölkənin ən iri şəhərlərindən tutmuş xırda əyalət mərkəzlərinə qədər hər yerdə çarizmə qarşı tətil və üsyanlar baş verir, silahlı toqquşmalar olur, minlərlə insan həyatına son qoyulurdu. Bu zaman hamını bir fikir məşğul edirdi: çarizmi devirmək, azad və xoşbəxt bir quruluş yaratmaq! Bunun üçün hamı bir nəfər kimi əl-ələ verib birləşməli, zülmə son qoyulmalı idi. A.Səhhət də bu fikrə şərik çıxaraq yazır:

Sayılırsan vətən övladlarının bir fərdi,
Vətən imdadına işte çağırır hər fərdi,
Ya ər ol, ortaya çıx, gəl kömək et qardaşına,
Ya gedib evdə otur. Həm də ləçək sal başına.
Ər-qadın, yaşlı-cavan, zorlu-zəif, şah-gədə,
Hər kəs etsin gərək imkanı qədər borcun əda(4. səh.93)

Səhhət azadlığı çox geniş mə'nada başa düşürdü. Ona görə də insanı hər bir cəhətdən azad görmək istəyir, bütün məhdudiyətlərin ləğv edilməsini arzulayırdı. Bir sənətkar kimi, şair vətən üçün əlindən gələni o vaxt edə bilər ki, özü azad olsun. Şairin əsas silahı qələmdir. Qələm azad olmasa, şair tərksilah olunmuş əskərə bənzər:

Vətənə, millətə sanma deyiləm dildədə,
Yazmaq olmaz fəqət olmazsa qələm azadə.
Həqqə, namusa, nicata, qələmə and olsun,
Ərşə, fərşə, günəşə, sübhi-dəmə and olsun.

Çox həqiqət mənə təlqin eləyir vicdanım,
Yoxdur ondan birini söyləməyə imkanım...
İstərəm qoşmağı, lakin yük ağır, yol da yoxuş,
Necə uçsun qanadı sınımış, əzilmiş bir quş?(4.səh.94).

Bu misralar özü şairin ideya istiqamətini, mürəkkəb tarixi şəraitdə tutduğu mövqeyini, sosial-siyasi hadisələrə münasibətini dolğun əks etdirir. Abbas Səhhət mütərəqqi fikirli, humanist bir insan olduğu üçün ətrafında cərəyan edən sosial-siyasi hadisələrə biganə qala bilmirdi. Xüsusən içərisində yaşadığı cəmiyyətdəki ədalətsizlik, haqsızlıq və bərabərsizlik bir vətəndaş kimi onu çox rahatsız edirdi. Düzdür, İrənin və Şamaxının mühafizəkar mühiti, aldığı təhsilin sxolastik məzmunu ona müəyyən təsir göstərirdi. Dünyagörüşü hələ məhdud olduğu üçün çarın “mərhəmətinə” də inanırdı. Yaradıcılığa başladığı ilk günlərdən o, əzilələrin, məzlumların xeyirxahı, tərəfdarı olmuş, onların mənafeyini müdafiə etmişdir. İnkilab illərindəki fəaliyyəti şairin ağalar və qullar, “həkimlər” və “məhkumlar” dünyasında tutduğu mövqeyini aydın göstərir. Onun yaradıcılığının leytmotivini də xalq mənafeyini müdafiə etməsi təşkil edir.

Xalqın qanını soranlar, acgöz varlılar, mərhəmətsiz insanlar Səhhətin əsərlərində kəskin tənqid və ifşa olunur.

İsti yay günlərində ac, susuz çalısan, bir tikə çörək həsrətilə yaşayan cütsüz, kotansız əkinçilərin acı taleləri onların istismarçı və daşürəkli ağalarını əsla maraqlandırmırdı. Dövlətlilər saraylarda eyş-işrətlə keçirdikləri gecələrin daha

uzun olmasını, bu qayğısız həyatın daha çox davam etməsini arzulađıqları halda, kasıblıq oduna yananlar allahdan ölüm istəyir, əzab-əziyyətdən qurtarmağı üstün tuturdular:

Var bu kənddə yenə elə yoxsullar
Nə cütü var, nə kotanı, nə kəli,
Ölmək istər, yetişməyir əcəli.
Allahpayı dilər, ağlar, zoqquldar,
Axşamacan xırmanları dolaşır.(4. səh.70)

Qışda lüt-üryan, ayaqyalın, başaçıq qalan, bir qarın çörək üçün paltar-palazını satmağa məcbur olan əkinçilərin hesabına doyunca yeyib isti otaqlarda əylənələ, harınlıq edənələr “allahpayı diləyən” bu adamları acılayıb qapıdan qovur, təhqir edirdilər. Bu mənzərəyə ırəyi yanan, dözə bilməyən şairin qəzəbini, nifrətini aşağıdakı misralarda aydın görürük:

Dövlətlilər isti evdə rahat yeyib yatırlar,
Un almağa ac, yanıqlar paltar-palaz satırlar.
Allahpayı diləyəni acıqlanıb söyürlər,
“Allah versin, get, kəsib elə” deyib hər kəs rədd edir,
“Acam, donub ölməkdəyəm” desə qovub
döyürlər.(4.səh.73).

Verilmiş şeir nümunələrindən görünür ki, Abbas Səh hət hamının bərabər və azad olacağı bir cəmiyyət arzusun-

dadır. Mövcud soaial-siyasi quruluş insanlar arasında bərabərsizlik, ədalətsizlik, haqsızlıq kimi qeyri-insani cəhətləri bərqərar etdiyinə görə şair tərəfindən nifrətlə, qəzəblə yad edilir. Bərabərliyə düşmən kəsilənlərin fikrini şair ümumiləşdirərək, Odessaya qaçmış İran şahı Məhəmmədəlinin dili ilə belə verir:

Toplandı camaat ki, gərək əncümən olsun,
Söz verdi atam, eybi nədir, siz deyən olsun.
Növbət mənə çatdıqda, dedim, mən bilən olsun.
Olmaz bu ki, şah ilə gəda haqda tən olsun?
Ancaq mənə tabe gərək əhli-vətən olsun.
Əfsus, bütün sə`ylərim bisəmər oldu,
Səd heyf ki, zəhmətlərim axır hədəf oldu.(4. səh.137).

1917-ci il Fevral burjua-demokratik inqilabına böyük ümidlər bəsləyən şair xalqa “verilən” azadlıq və bərabərlik haqqındakı ilk şayiələrdən o qədər sevinir, o qədər şadlanır ki, sevincini ifadə etməkdə çətinlik çəkir. Gördüklərinə, eşitdiklərinə inana bilmir, özünü qeyri-adi bir aləmdə hiss edir:” Sübhanəllah! Qapalı ağızlardan qıfıllar götürüldü. Böyük-kiçik, ə`la-ədna, bəy-rəiyyə, zabit-əskər, cümhuri-nas bilafərq və məzhəb hər kəs hüquqca müsavi olaraq sayeyi-hürriyyətdə ictimə etdilər...

Ax, ya rəbb! Bu nə aləm! Dünən öz zabitinin hüzurunda “la” və “nəəm”dən artıq söz söyləməyə ixtiyarı olmayan bir nəfər, indi necə azad, ürksüz, qorxusuz öz əfkarını bəyan edir”(4. səh.276).

Amma bu sevinc və şadlıq real zəmindən uzaq, sadəcə söylənmiş söz olduğu üçün uzun müddət davam etmədi. Hakimiyyəti ələ alan Müvəqqəti hökumət xalqın bütün ümidlərini qırdı. Çarizmin mə`lum mürtəcə siyasətinin davamçısına çevrildi. Millətlərə, xalqlara heç bir azadlıq, heç bir hüquq verilmədi. İstismar, təzyiq və tə`qib bir az da gücləndi, ədalətsizlik və bərabərsizlik daha geniş miqyas aldı. Bunu görən şair hökumətin yalançı, hiyləgər siyasətinin mahiyyətini belə şərh edir: “...Hasili-kəlam, hürriyyət və məşrutyyətin ancaq adı gəlmiş, özü gəlməmişdir. Sabir mərhum demişkən:

Köhnə idarəmiz durur,
Rəngi də solmayıb hələ”(4/ səh.277).

Abbas Səhhət insanların bərabərliyini onlara verilən azadlıqla vəhdətdə götürür. Əgər insan siyasi, iqtisadi və sosial cəhətdən azad deyilsə, o zaman heç bir bərabərlikdən söz açmaq olmaz. Hakim və məhkum, ağa və nökrə münasibətlərinin mövcud olduğu, istismar və zorakılığın hökm sürdüyü bir zamanda hansı bərabərlikdən danışmaq olar?

Abbas Səhhət bütün fəaliyyəti ərzində ən çox cəmiyyətin azadlığı problemini üzərində düşünmüş, yaradıcılığında da bu problemdən irəli gələn fikir və düşüncələr, narazılıq və narahatlıq kimi sosial hisslər üstünlük təşkil etməkdədir.

Mə`lumdur ki, siyasi (hüquqi) bərabərlik iqtisadi bazisdə müəyyən mütərəqqi dəyişikliklərlə bağlıdır. Mülkiyyət münasibətlərinin aradan qaldırılması, yə`ni ümumi mülkiy-

yətin bərqərar olması cəmiyyətin siyasi həyatında (üstqurumunda) da zəruri dəyişikliyə gətirib çıxaracaqdır. Lakin bütün bunları Abbas Səhhətin dərk etməsi üçün hələ şərait yaranmamışdı. Şair sadəcə olaraq gördüyü qeyri-adiliyə təəcüb edir, öz e'tirazını biuldürür, onu rahatsız edən məsələlərin aradan qalxmasını istəyir.

Abbas Səhhət 1912-ci ildə yazdığı "Aləmi-islama" əsərində bütün islam millətlərini(əslində ümmət olmalıdır–M.A.) nəzərdə tutaraq, onların ümumi geriliyini təsvir edir və bu münasibətlə göz yaşları axıtdığını bildirir. Onun zənnincə, yazdığı əsərlər bu xalqların mə'nəvi geriliyini aradan qaldırmaq üçün bir çarə ola bilər. Şərq xalqlarının geriliyini "ruhi xəstəlik" adlandıran şair bundan ötrü "cismani əlac", maddi amillərlə bağlı olan bir əlac axtarmaq deyil, ruhi xəstəliyə məhz ruhi əlac tələb olduğunu bildirərək yazır:

Dinlə əlhanını sınıq sazımın,
Millətə qəlbən ağlayan bacıdır.
Odlu məzmunları soyuq yazımın
Xəstə ruyhun davasıdır, acıdır!
Xəstəlik olmuş olsa ruhani,
Nəf qılmaz əlaci-cismani (4/səh.60).

Bu illərdə hələ romantizmin güclü tə'siri altında qalan müəllif bütün xalqların geriliyindən bəhs edərkən, həyatda gördüyü sosial bəlaları başlıca olaraq ruhani bəla hesab edir və bunun əlacını, çarəsini yerlərdə, cəmiyyət icərisində yox,

göylərdə axtarır, göylərə müraciət edir. Müəllifə görə, əvvəl gərək məhz afaq, göylər gülsün, orada şadlıq baş versin, sonra isə belə bir şadlıq, sevinc bizə qismət olsun. Bu illərdə sosial həyat hadisələrini təsvir edərkən bunların inkişaf qanunauyğunluqlarını, səbəblərini və gələcək tərəqqisi istiqamətini aydın görə bilməyən Abbas Səhhət bu bəlaların əlacını gah göylərə müraciət etməkdə, afaqa, afitaba əl atmaqda, gah da öz güclü maarifçiliyi ruhuna uyğun olaraq elmin, maarifin, təhsilin yayılmasını arzulamaqda görür:

Sən ey afaqi-növbəhari-həzin!
Nə üçün xəstəhalü nalansan?
Qoparıb məşhəri-fəqanü ənin
İnləriz biz də ta pərişansan.
Gülmədən sən gülərmi heç üzümüz?
Tərəbəngiz olarmı ya sözüümüz? (4.səh.60).

Ziddiyyətlər içində çırpınan şair günəşin buludlar altından çıxmasını, onun sayəsində insanların əziyyətlərinə son qoyulmasını, günəşin insanları müsibətlərdən xilas etməsini arzulayır. Onun fikrincə, məhz günəşin çıxması ilə ayrılıq gecələri yox olacaq, insanlar sevinc və fərəh dolu bir həyat sürəcəklər:

Açıl, ey şəmsi-qəm, səhaibdən,
Yüksəlib dövreyi-kəmalə yetiş!
Qutar, ey sevgilim, məsaibdən,
Xubruluqda e'tidalə yetiş!

Çıx ki, bitsin ləyali-fırqətimiz,
Gül, tükənsin dümü`i-həsərətimiz! (4.səh.60).

Abbas Səhhətin yaradıcılığında maarifçilik uzun müddət ərzində aparıcı və başlıca ideyalardan biri kimi özünü göstərir. O hətta ədəbiyyatı, dili hər bir millətin nicat tapması üçün əsas amil hesab etmişdir. 1914-cü ildə yazdığı “Bizdə milliyyət uyğusu ölür” adlı məqaləsində o, dil və ədəbiyyatın rolunu mübaliğəli şəkildə göstərərək yazır: “ Lisan və ədəbiyyat hər millətin mayeyi- nicatıdır. Hər millətin yaşaması ədəbiyyatına bağlı olduğu bədihidir”(7.№ 5,1914).

Burada Abbas Səhhət insanların həyatının inkişaf səbəblərini araşdırarkən, ümumiyyətlə, sosial həyat məsələlərində düzgün mövqedə dura bilmir. Sosial həyatın zəminini, bazisini görmür, hər bir millətin, hər bir xalqın ədəbiyyat və dilinə onun nicat tapması üçün başlıca amil kimi baxır, onun yaşaması üçün ədəbiyyatı ən mühüm bir şərt sayır. Sosial həyat hadisələrinin cərəyan etməsi və inkişafı səbəblərini, cəmiyyət həyatının inkişaf qanunauyğunluqlarını başa düşməkdə A.Səhhət idealizm mövqeyində durur.

Bu məqalədə bir sıra diqqətəlayiq cəhətləri də qeyd etmək lazımdır. Şair dil haqqında danışarkən, buna insanların təbiət və cəmiyyəti, habelə başqa varlıqları dərk etməsi üçün mühüm bir vasitə kimi baxır. “ Bu dünyanı biz lisanımız vasitəsilə öyrəndik, dilimiz vasitəsilə tərbiyə tapdıq” (7.№5, 1914)—deyən müəllif idrak prosesində dilin çox əhəmiyyətli bir vasitə olduğunu qeyd edir. A.Səhhətə görə, dil insanlar üçün zehni və əqli inkişaf vasitəsidir. Buna görə də təlim və

tərbiyə prosesində dil təliminə xüsusi yer ayrılmalıdır. Əqli inkişafda dilin rolunu belə yüksək dəyərləndirən müəllif “ E`dadi məktəblərdə milli tərbiyə” məqaləsində yazır: “E`dadi məktəblərdə ana dilinin mə`qulanə qaidə təhtinə alınması sair dərslərdə də şagirdlərin iste`dadlarının artmasına səbəb ola bilər və mütəəllimlərin əqli və zehni səviyyələrini yüksəltməyə mocib olar”(7.№5,1914).

Eyni zamanda A.Səhhət Rusiyada milli ayrı-çeçkilik salınması və mütəəllimlərin yeritdiyi siyasət nəticəsində milli məktəblərdə ana dilinin tədrisinə lazımınca əhəmiyyət verilmədiyini qeyd edir. Həmin məqalədə müəllif yazır: “ Mə`lumdur ki, qafqazlılar üçün bunlar bir əhəmiyyəti hayiz olan ana dili hökumət məktəblərində nəzəri-e`tibara alınmır və bu dillərin tə`limi həmin məktəblərdə olduqca qəmli və acınacaq bir haldadır.(8.səh.38).

Lakin A Səhhət vətən məktəblərində ana dilinə lazımınca yer verilməsini bunun dini əxlaqın tərbiyəsi üçün xüsusilə zəruri olması üzündən lazım bilir, islam aləmində yüksək mövqe tutan ruhani şəxsləri məktəblərdə ana dilinin tə`liminə yardım göstərməyə çağırır: “...Millət başbilənlərinin, xüsusən şeyxülislam və müfti əfəndi cənablarının xidmətlərinə ərz olunur ki, ana dilini oxumaq bilməyən bir uşaq dinin ədəblərini və şər`in təkliflərini kamilən bilib əməl edə bilərmə? Şifahən öyrəndiyi yalan-yanlış şeylər onun zehində mələkə bağlarını? Bu qədər ümumi və ictimai qüsurlarımız, millətimizi tanımamağımız məhz öz dilimizi və əqaidi-diniyyətimizi bilməməzlikdən deyilmidir? Böylə isə siz

cənablar, şər'i borcunuz deyilmidir ki, bu məsələ xüsusunda çalışsınız?"(8.səh.39).

Məktəblərimizdə ana dilinin tədrisi sonralar da şairi ciddi məşğul edən məsələlərdən biri olmuşdur. Məsələn, 1916-cı ildə yazdığı "Məktəblərdə ana dili" məqaləsində o, ədəbiyyat və dil məsələlərinə xüsusi maraq göstərir, Azərbaycan məktəblərində bu fənlərin tədrisini "milli ruhun" saxlanması üçün xüsusilə zəruri hesab edir. Bu məqaləsində o, məşhur ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin xidmətlərinə yüksək qiymət verir və lazım bilir ki, dil sahəsində də bu çür xidmətlər göstərsin və Azərbaycan dilinin tədrisini asanlaşdıran dərslilər yaradılsın. Ədəbiyyat və dil məsələlərində F.B.Köçərlinin xidmətlərindən bəhs edən və bu sahədə çalışanların qarşısına yeni vəzifələr qoyan Abbas Səhhət yenə həmin məqalədə yazır: "Madam ki, Firidun bəy Köçərlinski cənablarının Qafqaz ədəbiyyatına dair cəm etdiyi məcmuə neçə sənələrdən bəri cəmiyyətlərimizin əlində baziçə olaraq qalmışdır, biz özümüz elə əsərlərə qədir-qiymət vermiş, nəşrinə himmət göstərmirik və belə müəllimləri tərgib və təşviq etmirik, bir daha yeni müəlliflər yeni-yeni əsərlər yazmağa həvəs edərmi? Haşa və kəlla! Belə olduqda sairin bizi nərədən bilib və nə ilə tanıyacaqdır? Yaxud lisan və ədəbiyyatımızı məktəblərdə oxumaq üçün var qüvvəmizlə çalışmasaq, övladımız onları necə bilər və nerədən öyrənər? Ümidvarız ki, bizim də başbilənlərimiz, bizim də qeydkeşlərimiz erməni və gürcülərlə bərabər bu yolda çalışa-

caqlar və bu məşrun istid'amız dərəcəyi-qəbulə yetişəcəkdir"(8. səh.43) .

Beləliklə, bu illərdə A.Səhhətin sosial və ədəbi fəaliyyətində ana dili və ədəbiyyat məsələləri, bunların tədrisi, gənc nəslin yetişməsində bunların əhəmiyyəti kimi məsələlər çox mühüm yer tutur.

Abbas Səhhətin 1916-cı ildə yazdığı şeirlərdən bir neçəsi gəlib bizə çatmışdır. Bu əsərlərdə də şair həyatda dəyişikliklər yaradılması üçün ən mühüm vasitəni elm və maarifin yayılmasında görmüş, öz maarifçilik ideyalarının təbliğini davam etdirmişdir. Məsələn, 1916-cı ildə yazdığı "Şərarə" adlı şeirində A.Səhhət elmi, maarifi insanın əlində ən mühüm qüvvə hesab edir və belə bir qənaətə gəlir ki, bu qüvvə sayəsində insanlar xoşbəxt yaşaya bilərlər:

Yoxdur aləmdə bu gün əmri-məhal,
Elmü fənn ol sözü etmiş ibtal.
Elminə, qüvvətinə hər kişinin,
Bağlıdır bəxti, rəvacı işinin.
Nəşərə bağlamasan niyyətini,
Sərf qıl elmlə var qüvvətini.
Bil ki, məqsudə olarsan vasil,
Yerdə, göydə, nə isə əlhasil.
Kəsb qıl elmü hünər, sə'yü əməl,
Ta ki, hər müşkilin olsun münhəll.
Elmdən şəhpər açib pərvaz et!
Məs'ədət rütbəsini ehraz et!

Olsun aləmlərə hökmün nafiz,
Qalsın əmrində təbiət aciz.
Qüvvəyə bağlıdır aləmdə həyat,
Qüvvədən nəş`ət edir mövcudat.
Qüvvətin varsa, yaşarsan məs`ud,
Yoxsa, şəksiz, olacaqsan nabud(4.səh.95).

Abbas Səhhət yaradıcılığında dinə də müəyyən qədər yer ayırmışdır. O, zənn edir ki, din ilə birlikdə başqa dünyəvi elmləri də öyrənmək, mənimsəmək və bunların sayəsində yüksəlmək lazımdır. 1906-cı ildə qələmə alınan “Vaveylayinifrət” şeirində deyilir:

Təməddün əhli olmuş elm ilə ali, ziyalanmış,
Pozulmuş milləti-islamın əxlaqi, fənalınmış.
Ülumi-dinü dünya kəsbinə mə`mur ikən bizlər,
Fəqət bir elmi-din əxz etməyə xalq iktifalanmış.
Nə qəflət! Elmdən eylər təberrə vaizü qazi,
Vəhalonki qivami-şər elm üzrə binalanmış.
Qaçıb elmin pərisi kişvəri-islamdan Qərbə,
O yarı-dilrübəyə əhli-Məğrüb aşınalanmış.
Bu yanda hökmfərma din adı altında dinsizlik,
O yanda elmi-əxlaq ilə bütələr e`tidalanmış.
Bu yanda zülmü istibdadi-dinidən, məazallah,
Həzəran dürlü mövhumat ilə başlar havalanmış...
(4. səh.43)

Abbas Səhhətin fikrincə, Şərq ölkələrində elm və mədəniyyətdən əsər-ələmət yoxdur, bu yerləri qəflət və cəhalət bürümüşdür. Buna görə də şair allaha müraciətlə ondan əlac gözləyir, islam ölkələrinin imdadına yetməsinə arzulayır:

Təməddün yox, təəllüm yox, təğafül çox, təcahül çox,
Ürəklər lövhəsində nöqtəyi-beyza qaralanmış.
Bu dərdə öz təbib-i-haziqin göndər, əlac etsin,
Məzaci-milləti-islam Səhhətdən cidalanmış(4.səh.45).

A.Səhhətin yaradıcılığında Şərq-Qərb məsələsi də müəyyən yer tutur. Onun fikrincə, Şərq aləmi olduqca geridə qalmış, bu ölkələrin xalqlarını cəhalət və nadanlıq bürümüşdür. Qərb aləmi isə mədəniyyət, elm və maarif sayəsində yüksəlmişdir. Buna görə Şərq ölkələri və onların xalqları Qərbdə ibrət götürməli, Qərbin yolu ilə getməlidirlər. Bəs Qərb ölkələri nəyin sayəsində belə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışlar? Müəllifin fikrincə, onların yüksəlməsində elm və maarif həlledici rol oynamışdır. Hələ 1906-cı ildə çap etdiyi “Də`vət” əsərində o yazırdı:

Bax, əcanib bərrü bəhrə elm ilə sultan olub,
Cəhlü qəflətlə vəli islam evi viran olub,
Dideyi-dinpərvəran bu hala xunəfşan olub,
Çarə axtarmaq gərək, həməhdü həmpəyman
olub(4.s.34).

Səhhətin yaradıcılığından bəhs edən bə'zi müəlliflər onun əsərlərində Şərq-Qərb probleminə xeyli yer verildiyini qeyd edir və bildirirlər ki, bu qarşılaşdırmada şair Qərbin yüksək inkişafa çatdığını, Şərqin isə geridə qaldığını kədər və təəssüflə təsvir edir. Şərq ölkələrinin də Qərbdə əldə edilən inkişaf səviyyəsinə çatmasını arzulayır.

Lakin bu mülahizələri mütləqləşdirmək, yalnız bunları qeyd etməklə kifayətlənmək şairin dünyagörüşünün şərhində birtərəfliliyə aparıb çıxarmış olar. Şərq-Qərb probleminin A.Səhhət tərəfindən qoyuluşunda nəzərimizi cəlb edən daha bir mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, şair heç də həmişə Qərbi idealizə etmir, Qərbin qarşısında diz çökməyi təbliğ etmir, heç də həmişə Şərqin də Qərbin yolu ilə getməli olduğu fikrində qalmır. Müəyyən hallarda o, Qərbin Şərqə mənfi tə'sirindən də bəhs edir, Qərb qarşısında təqlidçilik nəticəsində Şərqin öz milli xüsusiyyətlərini itirdiyini bildirir. Onun əsərlərində hətta belə bir fikrə də təsadüf edilir ki, bu, Şərqin öz milli azadlığını itirməsinə gətirib çıxara bilər. Deməli, Abbas Səhhətin yaradıcılığında Qərbin imperialist dövlətlərinin Şərq xalqlarına qarşı müstəmləkə siyasətinin ümumi şəkildə qeyd edildiyini görmək mümkündür.

Abbas Səhhət 1914-cü ildə qələmə aldığı "Bizdə milliyət uyğusu ölürlər" məqaləsində yazır: "Hər şeydə avropalılara təqlidən bütün varlığımızı unutmağa, hürriyyəti-milliyətimizi qayıb etməyə mayilik. Mə'sum balalarımızı hələ göz açmamış xarici mürəbbiyələrə təslim edirik. Bədbəxt balalarımızın dünyanı bilməmişdən, tanımamışdan ruhunu

zəhərləyib öldürürük. Doğrudur, övladımız zahirdə ölüb qəbrə getməyir, lakin həqiqətdə ruhu ölür, vücudu, canı bir məzar şəklini alır. Çünki insanın həqiqi ruhu onun dəyanəti və milliyyətidir. O, zəhərləndikdən sonra, məhv olduqdan sonra yerdə nə qalır? Ruhsuz bir qalıb, cansız bir cəsəd. Biz bununla mədəniləşmərik"(7.Nə 5).

ABBAS SƏHHƏTİN SOSIAL UTOPIYASI

Abbas Səhhətin sosial-siyasi görüşlərindən bəhs edərkən onun dünyagörüşündə əhəmiyyətli yer tutan sosial utopiyasını, nə kimi cəmiyyət arzuladığını araşdırmaq xüsusilə zəruridir. Bu nöqtəyi-nəzərdən onun 1908-ci ildə yazdığı “Yad et!” əsəri səciyyəvidir. Burada da şair maarifçilik mövqeyindən çıxış edərək elmi, mədəniyyəti, maariflənməyi rahat və gözəl həyat üçün mühüm və zəruri vasitə hesab edir. Bu dövrdə o hələ ümumiyyətlə millətdən, siniflərə bölünməyən və daxilində mübarizə getməyən bir küll halında olan millətdən bəhs edir. Səhhət nəzərdə tutduğu mücərrəd gözəl aləmə çatmaq üçün təkamül və tərəqqi etməyi zəruri sayır, bunun üçün isə elm və mədəniyyəti həlledici vasitə hesab edir. Maraqlıdır ki, burada şair artıq təkamül və tərəqqinin, həm də sosial həyatda bu ciddi dəyişilmələrin zəruriliyini ön sıraya qoyur:

Vəqta ki, keçər bu leyli-zülmət,
İşraq edər əxtəri-həqiqət,
Elm ilə ziyalanır bu millət,

Qalxar bu təəssübü cəhalət.
Surət hamı ruh olar, məani,
Aləm hamı eşq olar, məhəbbət.
Ey dərk edən ol gözəl zamani,

Qıllam sənə iştə bir vəsiyyət:
Yad et məni, qaibana yad et!(4.səh.43).

Öz sosial utopiyasında A.Səhhət islam dinini qəbul etmiş xalqların yüksələcəyini, kamillik dərəcəsinə çatacağını nəzərdə tutur. Həm də onlar belə yüksək dərəcəyə “təkamül qanunu” üzrə gəlib çatmalı idilər. Bu cür ideal cəmiyyət aqlın tələbləri əsasında qurulan bir cəmiyyət olmalı, oranı “hikmət nuru” işıqlandırılmalıdır. Məhz belə bir cəmiyyətdə insanlar şad-xürrəm yaşayacaq, çöhrələrində təbəssüm görünəcəkdir. Özünün ideal cəmiyyəti bu cür təsəvvür edən Səhhət yazır:

Vəqta ki, gələr o şanlı ayyam,
Olmaz günə əbri-tirə hail,
Hər yerdə olar güruhi-islam,
Qanuni-təkamül ilə kamil.
Bir fəcri-həyatbizi-ürfan,
Saçdıqca cahana nuri-hikmət,
Bir çöhreyi-xəndərizü şadan—
Verdikcə cahaniyanə nəzhət,
Yad et məni, arifanə yad et(4. səh.43).

Abbas Səhhətin sosial utopiyasında da maarifçilik güclü yer tutur. Onun fikrincə, “islam aləmi” öz inkişafında geridə qalmışdır, buna görə də o öz keçmişinə baxıb təəssüf etməli, bütün islam aləmi birləşməli, gələcək gözəl cəmiyyətə can atmalıdır:

Vaxta olar ittihadi-ara,
Qalxar bu tənüdü təxəllüf.
İslam olar elmü fənnə dara,
Mazisinə eyləyər təssüf (4.səh.43).

Abbas Səhhətin sosial utopiyası buna əsaslanır ki, gələcək gözəl cəmiyyətə təkamül qanunu əsasında nail olmaq mümkündür. Buna çatmaq vasitəsi isə elm və maarifin yayılmasıdır.

Hələ 1912-ci ildə Abbas Səhhət cəmiyyətdəki haqsızlıq və ədalətsizliyi, zülm və istibdadı aradan qaldırmaq üçün , sosial tərəqqi üçün elm və maarifi ən mühüm amil sayır, bə`zən özü də bu çarənin reallığına şübhə edir, ümitsizliyə qapılır, real yolları artıq yuxuda axtarmağa can atır. 1912-ci ildə yazılan “Yuxu” şeirində sanki cənnəti xatırladan ideal bir cəmiyyət təsvir edir:

Gördüm ki, bir rə`na çəmənlikdəyəm,
Dörd yanımda var al-əlvan çiçəklər;
Bənövşəlik, yasəmənlikdəyəm,
Könül açır yavaş əsən küləklər.
Uçur, qonur ağaclara bülbüllər,
Əfşan-əfşan durmuş yaşıl sünbüllər.
Fəvvarələr atır, axır bulaqlar,
Yeridiyim yollar parlaq , sədəfli.
Açılmış güllər, göy, yaşıl, zanbaqlar,
Bir cənnətdir bu gülşən hər tərəfli.(4.səh.77)

Şair hətta yuxuda da haraya getdiyini təsəvvür etmir, öz yolunu aydın görmədiyini iddia edir:

Heyran-heyran bu yerdə seyr edirdim,
Bilməyirdim vəli hara gədirdim(4. səh.77).

Deməli, Abbas Səhhət gözəl cəmiyyət haqqındakı öz sosial utopiyasının reallığına bu illərdə hələ o qədər də inanmır, bu gözəl gələcək cəmiyyəti yalnız bir yuxu kimi xəyalına gətirir. Görünür, onun bu xəyali təsəvvürünə inamsızlığı həmin ideal cəmiyyətin real kökləri olmaması ilə bağlı idi. Şair özü də qeyd edir ki, onun öz təsəvvüründə canlandığı, xəyalına gətirdiyi, arzuladığı bu ideal cəmiyyət çox asanlıqla aradan qalxa bilir, bu gözəl mənzərə bir an içərisində pozulub yox olur:

Hərçənd çox nəş`əlidir məskənim,
Yer, göy, ətrafım olmuşdu qərqi-nur,
Nədənsə çırpınırdı könlüm mənim,
Oturmuşdum mən o yerdə bihüzür.
Çox keçmədən heç bilmirəm nə oldu,
Birdən o dadlı mənzərə pozuldu.
Bir zülmətli bulud qopdu şimaldan,
Puç eylədi, dağıtdı ol cənnəti.
Mən oyandım çox dəhşətlə o haldan,

Xatirdəykən o yuxunun ləzzəti,
Durdum gördüm işıqlanıb dan yeri,
De: xeyr olsun bu yuxunun tə'biri(4. səh.77-78).

Beləliklə, Abbas Səhhətin bu illərdəki sosial utopiyası həyatda, real aləmdə kökləri olmayan bir utopiya idi, onun cənnət şəklində təsəvvür etdiyi bu gözəl cəmiyyət hətta onun özü tərəfindən də bir yuxu kimi təsvir edilirdi. Abbas Səhhətin ümumiyyətlə dünyagörüşünün, xüsusilə də sosial-siyasi görüşlərinin təbiətinə düzgün qiymət verən akademik Kamal Talıbzadə hələ '1955-ci ildə buraxılan "Abbas Səhhət" adlı monoqrafiyasında yazırdı: "...realist bir yaradıcılıq yoluna düşməyə başlayan, C.Məmmədquyluzadə, Sabir kimi realist demokrat yazıçıların ədəbi fəaliyyətinə böyük qiymət verən Səhhət məfkurə e'tibarilə də onlara yaxınlaşmışdı. Cəlil Məmmədquluzadənin Bakıda çalışan iranlı fəhlələrin həyatlarına aid yazdığı məqalə və felyetonlarla, Sabirin Bakı fəhlələrinin inqilabi şüurumun yüksəlməsini təsvir edən şeirləri ilə Səhhətin "Əhmədin qeyrəti" poeması arasında sıx mövzu və məfkurə yaxınlığı vardır"(3, səh.77).

A.Səhhətin sosial-siyasi görüşlərinin təhlilinə yekun vuraraq göstərmək lazımdır ki, təqribən iyirmi il davam edən yaradıcılığı ərzində onun bu baxışları daim inkişaf halında olmuşdur. Həm də 1905-ci ilə qədər onun bu baxışları cəmi bir neçə əsərində ifadə edildiyinə görə nəinki bütün

yaradıcılığı üçün səciyyəvi sayıla bilməz, hətta onun yaradıcılığında əhəmiyyətli bir yer də tutmamışdır.

1905-1907- ci illərdə baş verən birinci rus inqilabı Səhhətin dünyagörüşündə, onun sosial-siyasi baxışlarında tədricən ciddi və əsaslı dəyişiklik yaratmış, onu realist demokratik yazıçılara olduqca yaxınlaşdırmışdı.

ƏDƏBİ-ESTETİK VƏ ƏXLAQİ GÖRÜŞLƏRİ

Abbas Səhhətdən bizə onun ədəbi-estetik və əxlaqi görüşlərini şərh edən xüsusi elmi traktatlar qalmamışdır. Buna görə də biz onun bir sistem olaraq estetik və etik baxışlarından bəhs etmək fikrində deyilik. Bununla belə, onun əsərlərində ədəbiyyat və incəsənətin ayrı-ayrı nəzəri məsələlərinə, bir sıra əxlaq problemlərinə dair qiymətli mülahizələrə rast gəlirik. Buna görə həmin mülahizələri ayırmaq, ədəbi cərəyanlar haqqında, şeirin, sənətin, sənətkarın sosial həyatda mövqeyi barəsində söylədiyi fikirləri, əxlaqa dair mülahizələrini müəyyən dərəcəyə qədər ümumiləşdirmək faydalı olardı.

Abbas Səhhətin bir sıra şeirlərində sənətin mühüm qayələrindən bəhs edilir, sənətin, şeirin nə şəkildə yaradılması, kimlərə xidmət etməli olması məsələsi irəli sürülür.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tək-cə öz şeirləri ilə deyil, həmçinin bir sıra ədəbi-tənqidi məqalələri ilə məşhur olan Abbas Səhhət 1905-ci ildə yazdığı “Təzə şeir necə olmalıdır?” adlı məqaləsində belə bir fikir irəli sürür ki, incəsənət, bədii ədəbiyyat sün'i, qondarma əhvalat və mənzərələrlə deyil, real, həqiqi, təbii hadisələrlə məşğul olmalıdır. Klassik ədəbiyyatımızda real həyatdan uzaq təşbihlərin işlədilməsinə qarşı çıxan şair öz tələbini bu şəkildə ifadə edir: “Şüərayi-sabiqəmizin əş'ar və əbyatının təbii əhvala müğayir olduğundan oxuyan kəslərə kəsalət və nifrət

gətirməyi və heç bir surətdə insan üçün mə'rifət və ibrət dərsi ondan hüsula gəlmədiyi mə'lumdur. Məsələn, qəddin sərv ağacına oxşadılması, ya məhbubun üzünü bir aya bənzətdikləri kimi və yainki qaşları yaya, kiprikləri oxa oxşatdıqları qəbil. Və bu qədər var ki, təzə səbkidə bu anacan bizim şüəralardan bir nəfər olmayıb ki, bu mətləbə mütləfi olub, öz şe'rini təbii hissiyyatın məzmununa dair nəzm etmiş olsun (2005.səh.243).

Abbas Səhhət hesab edir ki, insan hissiyyatı iki cürdür:birincisi-təbii hissələr, ikincisi isə sün'i hissələr. Şeir, bədii ədəbiyyat insanların təbii hissələri ilə məşğul olmalı, bu hissələri tərənnüm etməklə yüksəlməlidir. Təzə şeirin məzmununu real həyatla, təbii varlıqla əlaqələndirən Səhhət yazır: “Hissiyyat iki növdür:cə'li və təbii. Hissiyyati-cəliliyyənin kimsəyə tə'siri ola bilməz. Hissiyyati-təbiiyyədir ki, başqasına tə'sir edər, yazılmış şeirin məzmunları bir lövhəyi-nəqqaş kimi tamam nükat və dəqaiqi-mətləbi bəyana gətirər(4.səh.243). Buna əsasən şair təbiət gözəlliklərini olduğu kimi təsvir etməyi məsləhət görür.

Abbas Səhhət sənət və sənətkar haqqında, incəsənətin sosial mövqeyi və rolu və s. barəsində bir sıra dəyərli və dərin mülahizələr söyləmişdir. Qeyd edir ki, əsil sənət xalqla bağlı olmalı, xalqın həyatından qida almalı, xalq həyatının güzgüsü olmalı, həm də həyata fəal müdaxilə edib xalqın kədərini, qəmmini, sevinc və fərəhini əks etdirməlidir.

Səhhət şeir və ədəbiyyatın, ümumiyyətlə incəsənətin həyatda nə kimi mövqe tutması, onun sosial vəzifəsi

məsələsini bir sıra əsərlərində araşdırır və öz ədəbi-estetik baxışlarında bu kimi məsələlərə ciddi əhəmiyyət verir. O, ədəbiyyatın vəzifəsini birinci növbədə əməli həyatla bağlı şəkildə düşünür, ədəbiyyatın vətənə, millətə xidmət etməli olduğu ideyasını müdafiə edir. “Özlərini sevənlər” əsərində sənətkarlığın həyatla, əməli fəaliyyətlə əlaqəsinin zəruriliyini qeyd edir:

Gər adın bir ədibi-danadır,
Qələmin mö`cüzü- Məsihədir.
Nəzmü tə`lifdə hünərvərsən,
Ya ki, bir şairi-süxənvərsən,
Sənə mafövqdən gəlir ilham,
Nəf görmürsə firqeyi-islam,
Tüf sənə, həm sənin kitabətinə.,
Həm də təqirrinə, fəşahətinə((4. səh.69).

Beləliklə, Səhhət, ümumi şəkildə olsa da, ədəbiyyatın, incəsənətin vəzifəsini əməli həyatla, sosial varlıqla bilavasitə əlaqədə görmüş, incəsənət əsərlərinin insanlara xidmət etməli olması ideyasını müdafiə etmişdir.

1912-ci ildə yazdığı “Naseh” şeirində A.Səhhətin yaradıcılığında artıq realizmə tərəf qəti dönüş özünü göstərməkdədir. Bu zaman onun sənət haqqında baxışları xeyli formalaşmışdı, o, şeirin, incəsənətin əsas, başlıca məzmununu real həyatı olduğu kimi əks etdirməsində görürdü. Hələ müəyyən qədər romantizmə yer versə də, bu zaman Abbas Səhhət incəsənətin real həyatla, obyektiv

gerçəkliklə sıx bağlı olması, öz məzmununu oradan götürməli olması fikrini açıq-aydın irəli sürür.

Şairi dövrünün ayinəsi hesab edən A.Səhhət göstərir ki, müstəbidlər öz yaşayışlarının rahatlığı xatirinə şairləri ələ alırlar:

Müstəbidlər yaşamaqçın rahat
Şairi əldə ediblər alət.
Bəxş edib şairə ən`amü səlat,
Rahət etmiş bu da imrari-həyat,
Gecələr məst, gündüz dərdi-xumar,
Yatmışı yatmış edərmi bidar?
Mədhü tövsifü qəsaid yazmış,
Qəzəliyyatü fəraid yazmış,
Nəzm edib ləhvü ləəb, həzliyyat,
Dürlü əxlaqi pozan həcviyyat.
Xalqı əfsanəyə işğal etmiş,
Bir böyük milləti iğfal etmiş.(4. səh.150).

Beləliklə, bu dövrdə Abbas Səhhətin dünyagörüşündə aydın şəkildə belə bir fikir üstün yer tutur ki, şeir, sənət dövrün, zamanın güzgüsü olmalı, varlığı olduğu kimi əks etdirməlidir. O göstərir ki, istibdadçılar bədii ədəbiyyatdan bir ideoloji vasitə kimi istifadə edirlər, şeir, sənət onların əlində bir alət olmuşdur. Həmin dövrdə mücərrəd mövzularda yazılan sənət əsərləri nəticə e`tibarı ilə xalqı real həyatdan uzaqlaşdırmağa, onu yuxuya verməyə xidmət etmiş, xalqı “əfsanələrlə” məşğul etmişdir. O, realist ədəbiyyatın xalqa,

millətə lazım olduğunu bildirir. Bu illərdə Səhhətin estetik prinsiplərinin artıq formalaşdığı aydın duyulur.

İncəsənətin sosial mahiyyətini ön sıraya çəkən müəllifin 1916-cı ildə qələmə aldığı “Şair, şeir pərisi və şəhərli” əsəri onun ədəbi-estetik baxışlarının inkişafında yeni bir mərhələdir. Burada açıq-aydın qeyd edilir ki, şair, onun hünəri, məharəti millətə, xalqa xidmət etməlidir. Şairin laübalı halı ilə şərik olmayan şəhərli ona müraciətlə deyir:

Belə ciddi və mühüm vaxtdə ərbabi-hünər
Sən kimi atilü batil oturur yoxsa məgər?
Hər kimin qəlbi, ya vicdanı deyildir satılıq,
Hər kimin daş kimi yoxdur ürəyində qatılıq,
Millətin halını gördükdə gərəkdir yansın,
Dərdinə qalmağı daim özünə borc sansın.
Təb`i-şerin ki, sənin şöhrət edib dövrənə,
Mə`siyətdir baxasan bunca qəmə biganə(4.səh.92).

Həyatda nə etməli, hansı məslək, əqidə ardınca getməli olduğunu bilməyən və tərəddüd edən şair bunu şəhərlidən sual etdikdə, belə bir cavab alır ki, ətrafda ciddi həyəcan və keşməkeşlər baş verdiyi bir zamanda şair, sənətkar bilavasitə bu qaynar həyata qoşulmalıdır. Bir növ şairin öz baxışlarını ifadə edən bu bədii surət şeirin, sənətin sosial mənasını öz bacı-qardaşlarına kömək etməkdə, zülm və işkəncə zəncirlərini qırıb atmaqda görür. Sosial həyatda sənətin rolunu belə yüksək dəyərləndirən Abbas Səhhət yazır:

Qalx, oyan, cür`ət elə, rə`d kimi fəryad et!
Bu fəlakətdə qalan millətinə imdad et!
Görməyirsənmi bu biçərə vətəndaşlarını,
Bacı-qardaşlarını, sevgili dindaşlarını?
Zülm zəncirinin altında çəkir işkəncə?
Eybdir sən uyasın gəncəfəyə, şətrəncə.
Gecə bulvarda, klublarda, günüz bağlarda
İtə vaxtın, bitə ömrün, həp oyuncaqlarda.
Mənfəət verməyi bildikdə, bacardıqda, sənə-
Borc deyilmi edəsən nəf`li xidmət vətənə?
Ananın dərdinə övlad şərik olmazmı?
Ananın halı vəxim olsa, oğul solmazmı?
Vətən uğrunda gərək şəxs fədakar olsun,
Belə mövsümdə yatan kimsələrə ar olsun!(4.səh.92-93).

Abbas Səhhət hesab edir ki, vətənə, xalqa xidmət etmək üçün heç də dahi, görkəmli şəxsiyyət olmaq vacib deyil. Hər kəs öz bacarığı, fərasəti, məharəti, imkanını dairəsində xalqına, vətəninə xidmət göstərməlidir. Sənətkarları, millətin ziyalı qüvvələrini belə yüksək əməl uğrunda vuruşmağa, çarpışmağa çağırın, qəlbi mübarizə alovu ilə yanan şair həyatın gedişini izləyir və buraya qoşulmaq, öz payını vermək arzusu ilə yaşayır. Onun fikrincə, böyük milli amal uğrunda çarpışmaq üçün heç də görkəmli şəxs, dahi insan, məşhur sima olmaq vacib deyil. Hər bir adam, sıradan şəxs bu tarixi çarpışmalarda öz qabiliyyətinə, bacarığına uyğun fəaliyyət göstərə bilər:

Demirəm dahi ol, iblağ elə bir təzi-nəvin,
Yaxud inşad elə söylənməmiş əş`ari-mətin.
Təzi-təhrirdə mən söyləmirəm nadirsən,
Deyirəm yazmağa madam ki, sən qadirsən,
Nə gərəkdir yazasan fəidəsiz nəğmə, qəzəl,
Yoxmu könlündə məgər gizli, böyük, milli əməl?
İştə öz fikrini ibraz edərək mümtaz ol!
Laəqəl millət ilə nalədə həməvaz ol!(4.səh.93).

Abbas Səhhət başa düşür ki, şeir, sənət, atəşli söz vətənə xidmət etməlidir. Buna görə şəhərli şairə müraciət edərək onu belə bir fəaliyyətə, öz mə`nalı və kəsərli şeirləri vasitəsilə vətənə xidmət göstərməyə də`vət edir. Onun zənnincə, qaranlıq gecədə ən kiçik bir ulduz da azacıq işıq saçdığı kimi, hər kəs bacardığı dərəcədə ümumi milli mənafeyə xidmət göstərməlidir. Vətən qarşısındakı borcu yerinə yetirməyə çağıran şair şəhərlinin dilindən deyir:

Şəbi-yeldədə necə kim, ufacıq ildızlar,
Nur saçmaqla qaranlıq gecəni yaldızlar,
Sən də duzsuz, yaramaz, nasəlis əş`arın ilə,
Lakin atəşli, ürəkdən çıxan əfkarın ilə
İldırımlar saçaraq fırtınalar icad et!
Nəzmə çək qəmli təəssürlərini inşad et!(4.səh.93-94).

Şeirinin, sənətin yüksək rolundan, onun atəşli, ürəkdən gələn fikirləri irəli sürməli olmasından bəhs edən Səhhət onu

ıldırımlarla, fırtınalarla müqayisə edir. Bu, Abbas Səhhətin yaradıcılığında çox yüksək müsbət, mütərəqqi cəhət idi.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında onun etik-əxlaqi görüşləri xeyli yer tutur. Şairin dünyagörüşünün bir hissəsini təşkil edən əxlaqi baxışları onun sosial baxışlarının digər sahələri ilə sıx əlaqədardır. Bu görüşlərində ümumbəşəri əxlaqi keyfiyyətlərə xeyli yer verən şairin əxlaqla, mə`nəviyyatla bağlı düşüncələrinə maarifçilik baxışlarının açıq-aşkar tə`siri hiss olunur.

Abbas Səhhət insana, onun əxlaqi keyfiyyətlərinə çox yüksək qiymət verir. İnsanı bütün dünyada qibətə doğuran, şərəfli və uca bir varlıq kimi görmək istəyir. O, olduğu kimi görünməyən və ya görüldüyü kimi olmayanları, öz millətinin adət-ən`ənəsinə xor baxanları, anasının dilini bəyənməyib lağa qoyanları nifrətlə yad edir, ordan-burdan bir-iki söz oğurlayıb, onu da düzgün tələffüz etməyərək lovğa-lovğa danışan, milli geyimdə olmağı özünə ar bilən, yatmağın, durmağın qaydasına riayət etməyən, elm və mədəniyyətdən uzaq olanları ciddi tənqid atəşinə tutur. "Müsəlman ürəfası" əsərində bunu belə verir:

Yeri düşsə əgər müsəlmandır,
Vaxt olur ya İvan, ya da Vartandır.
O nə bundan, düzü, nə ondandır,
Yeni bir şey, əcaib insandır.
Geyinir "en qrand", gəzir "ala-şıq",
Başda bir şapqa, əldə bir zontiq.
Rus, frəng ləhcəsi deyir "bon" dur.

Türk dilin sevməyir, "moveton"dur.
Danışır ya firəngi, ya rusi,
Metropoldur yeri, ya San-susi.(4.səh.49).

Abbas Səhhət bir sıra əsərlərində özündənrazı, özünü sevən, lovğa və təkəbbürlü, insanlara, millətə, vətənə xeyir verməyən, qayğı və rəhmdən uzaq olan mənəsb və vəzifə sahiblərinin hərəkətlərini cəmiyyətin etik normalarına uyğun gəlmədiyi üçün ciddi tənqid edir:

Totalım çox ağıllı tacirsən,
İş aparmaqda xeyli mahirsən,
İqtidarın, malın, pulun çoxdur,
Xalqa ondan vəli, kömək yoxdur.
Sandığında var işə milyonlar,
Nəf görmür əgər müsəlmanlar
Tuf sənin mülkü malü dövlətinə,
Həm sənə, həm də şə`nü şöhrətinə.!

Pəhlivanlıqda gər müsəlləmsən,
Fərz edək Zal, ya ki, Rüstəmsən,
Etmisən şanlı fəthü zəfər,
Taprusan aləm içrə şöhrətlər,
Xəncərin qorxudursa dünyanı,
Millətin olmasa nigahbanı,
Tuf sənə, həm sənin rəşadətina,
Həm də şəmşirinə, şücaətina (4.səh.69).

Büttün peşə və sənət sahiblərinin dəyəri onların insanlığında və insanlara olan xidmətlərindədir .Abbas Səhhət bu fikri "İnsanlıq vəzifəsi" şeirində bu cür verir:

Namusi-rəayani çəkən hər ümərəyə
Əlbəttə, dilü canla itaət gərək olsun.
İnsanlara xidmət edənərbabi-dühayə
Təkrim edilib şə`ni, riayət gərək olsun.(4.səh.76).

Peşəsindən, vəzifəsindən, cəmiyyətdəki mövqeyindən, savadından asılı olmayaraq hər bir fərd millətin bir üzvü, yaşadığı ölkənin vətəndaşıdır. Hər bir vətəndaşın vəzifəsi də xalqa, vətənə imkan və bacarığı daxilində sədaqətlə, qeyrətlə, fədakarlıqla xidmət göstərməkdən ibarət olmalıdır.

Sərkərdənin qılıncı, şairin qələmi, pəhlivanın gücü, alimin elmi, aşığın sazı və sözü, bir sözlə, hər bir insanın bilik və bacarığı millət və vətənin rifahı üçün səfərbər olmalıdır. Burada şəxsi mənəfe ümumun mənəfeyinə qurban verilməlidir. Etika, əxlaq bunu tələb edir. Bu münasibətlə Abbas Səhhət yazır:

Sən mükafatını insanlığa xidmətdə ara,
Əbədi zövqü, təsəllini həqiqətdə ara.
Kölgəyə aldanaraq sevmə cəfa aləmini,
Yüksəl ülviyyətə, seyr elə səfa aləmini.
Uçma alçaqlara, sən tairi-ülviyyətsən,

Qaç əsarətdən əgər aşiqi-hürriyyətsən.
Sən gərək rahi-həqiqətdə cahandan keçəsən,
Xanimandan keçəsən, baş ilə candan keçəsən.
(4.səh.90)

A.Səhhətə görə, Allah insanları bir-birinə yardım etmək və dayaq olmaq üçün yaratmışdır. Yaradılmışlar içərisində insanı şərəfli edən də budur. Hər bir insan bunu dərk etməli və bütün fəaliyyətini bu istiqamətə yönəltməlidir. Günlərini eys-ışrətdə: bulvarda gəzməklə, bağlarda avaralanmaqla, klublarda şahmat və qumar oynamaqla keçirənlərin bu əməllərini əxlaqa, insanlığa zidd hərəkətlər hesab edir. Yaşamağın mənasını araq, çaxır, pivə içərək kef çəkməkdə, günlərini əxlaqsız qadınlarla keçirməkdə, qövmi, milləti ataraq malı mala, canı cana qatmaqda görən insanları Səhhət Sabirsayağı öz dilləri ilə rüsvay edir:

Gəl gedəlim duxana, piyan olub qalalım,
Qeyrət ilə namusu satıb içki alalım.
Yaşamaqdan məqsəd həp kef çəkməkdir, vəssalam,
Araq, çaxır, pivədir, bərş yeməkdir, vəssalam.
Gəl girəlim biz sora xanımların qoluna,
Fəda edək hər şeyi məhvəşlərin yoluna.
Qövmiyyəti rədd edib, milliyyəti atalım!
Mal ki mala qarışdı, canı cana qatalım!
Danışalım, alışıb düşünəlim, güləlim!
Dinləyəlim, söylənib düşünəlim, öləlim!(4.səh.105)

Qonşu xalqların, millətlərin alimləri, kahinləri, ağsaqqal və ağbirçəkləri öz millətlərinin və vətənlərinin tərəqqisi,

yüksəlişi, qabaqcıllar sırasına çıxması və möhkəmlənməsində gənc nəslin, ziyalıların oynaya biləcəkləri rola xüsusi diqqət yetirir və bu yolda bütün imkan və vasitələrdən maksimum faydalanmağa sə'y göstərirlər. Gənclər də bu ruhda tərbiyə olunur. Onlar da başa düşürlər ki, xalq, millət, vətən onlardan nə gözləyir və bu gözlənilənlərə nail olmaq üçün namus və vicdanla fəaliyyətə başlayırlar, nail də olurlar.

Bəs bizdə vəziyyət necə idi? Əgər bizdə də gənclərin qarşısına belə məs'ul vəzifələr qoyulsa idi, onlar bu vəzifələri namus və vicdanla yerinə yetirərdilərmidi? Buna inanmaq olardımi? Bu suala Abbas Səhhətin əsərlərində cavab tapmaq mümkündür:

Studentik, mey içib məst olanıq,
Hər gecə bir qıza pabəst olanıq,
Başımız vodka ilə doluqda
Çıxanq səhnəyə artist olanıq.

Yoxdur heç məsləkimiz, məzhəbimiz,
Belə tiplər yetirir məktəbimiz.
Fikrimiz zövqü səfa sürməkdir,
Yaşamaqdan tək odur mətləbimiz.

Gah gülüb, gah yügürüb, gah ularıq,
Gah qusub fərşi, libası bularıq,
Paltarın düyməsini gah da açıb
Xalqın üstün-başın azca sularıq(4.səh.106)

Baxın, millətin, vətənin ümid bəslədiyi, gələcək nəslin taleyini e'tibar etdiyi, vətənin, millətin namus və qeyrətinin müdafiəsində durmalı olan belə gənclərdən nə gözləmək olar? Hansı inkişafdan, tərəqqidən, yüksəlişdən danışmaq olar? Əsərin ardına diqqət yetirək:

Yoxdur insafı sədaqət bizdə,
Nə də düz, doğru rəfaqət bizdə.
Qaldı tənbelliyi sorsan, o da var.
Babadan qalma bir adət bizdə.

Studentik, deyiliz biz realist,
Aramızdan çıxamaz idealist,
Sevərik təkcə cibişdanımızı
Eqayistik, ateist, sansualist.
Bizləri sahəti-Şirvan yetirir,
Nə ki vəhşi, cibişdan yetirir,
Ay böylə ölkə abadan olasan!
Bax, nə qeyrətli müsəlman

yetir!(4.səh.106)

Hava eyni, su eyni, sosial-siyasi quruluş eyni, torpaq eyni. Bəs milli gənclər arasındakı bu fərq haradan meydana gəlir? Nə üçün xristian gənclərinin tutduqları yol, izlədikləri qayə müsəlman gənclərinin tutduqları yoldan, izlədikləri qayədən fərqlənir? Bunun səbəbi nədədir?

Bizcə, bunun səbəbi tə'lim-tərbiyədə, nəticə e'tibarilə isə dini fanatizmədir. Dini fanatizmi və ya ifrat dindarlığı təbliğ edənlər isə İslam dininin əsil mahiyyətini düzgün

anlamayan, onu özünün başa düşdüyü şəkildə təbliğ edən "din xadimləri", nadan ruhanilərdir.

İslam dini, islam peyğəmbəri həmişə elmin, maarifin tərəfdarı olmuş, elmi əldə etmək üçün qadın və kişilər arasında fərq qoymamışdır. Peyğəmbər əleyhissəlam biyirmişdir ki, elm öyrənmək beşikdən başlanıb qəbrə qoyulana kimi davam etdirilməlidir. Lakin mürtəcə ruhanilər elmi və onun gücünə əldə edilən ixtiraları, müxtəlif kəşfləri şeytan əməli kimi qələmə verərək, müsəlmanların beyinlərində təhlükəli bir obraz yaratmışlar. Ona görə də vaxtilə 80 faiz, bəlkə də daha çox müsəlman ailəsində uşaqlar elmi biliklərə yiyələnmək ruhunda tərbiyə olunmamışlar.

Hər bir valideyn uşağının gələcəkdə ya özü kimi, ya da bir molla, ruhani olmasını istəyir və bu ruhda da tərbiyə edirdi. Yə'ni burada İslam dininin günahı yoxdur, günah bu dini ya bilə-bilə, ya da nadanlıqı üzündən, bilməyərək səhv təbliğ edənlərdədir.

Gördüklərindən dəhşətə gələn Abbas Səhhət bu münasibətlə yazır:

Başdan su çox yaman bulanıb, rəngi mur qalıb,
Millətdə gözlülər qırılıb, yalnız kor qalıb.
Ruhanilərdə əski nüfuz, köhnə zor qalıb,
Sönmüş təməddün ataşimiz, azca qor qalıb.

İş görmədən rəislərimiz şöhrət axtarır,
Arif olan nə dinü, nə milliyət axtarır,

Şeyxlər ayağın ovmaq üçün övrət axtarı,
Zahid halal-haram aramaz, cənnət axtarı.

Çün içkiyə cavanlarımız mail oldular,
Var-yoxlarını uduzmağa tez qail oldular,
Axırda dərbəder dolanıb sail oldular,
Bilməm ki, istədiklərinə nail oldular?

Alim deyir: Cibimdə gərək ağ manat ola,
Cahil deyir: Şərabü zinavü lüat ola,
Dərviş deyir: Çırağım ağamdan bərat ola,
Ellikdə sə'y edirdin fatü mat ola,
İslamlığın qazır hamı birdən binasını

(4.səh.107).

Abbas Səhhət də, müasirləri kimi, millətinin zamanın nəbzini tuta bilməməsinin, həyatla ayaqlaşma bilməməsinin, gənclərin öz vaxtlarını meyxana və qumarxanalarda, bulvar, klub və digər əyləncə yerlərində mə'nasız keçirmələrinin, millət, vətən qayğısından uzaq olmalarının səbəbini ailə tərbiyəsinin uğursuzluğunda, həyatın tələblərinə cavab vermə bilməməsində görürdü.

Müasir dövrdə gənc nəslin sağlam ruhda tərbiyə olunması, onlardan həqiqi vətəndaş hazırlanması, hər cür mənfi hallardan uzaq insan yetişdirilməsi işində A.Səhhətin uşaqlar üçün yazdığı şeirlər hələ də öz dəyərini saxlamaqdadır.

Əgər valideynlər və tərbiyəçilər uşaqları Səhhətin şeirlərində irəli sürülən fikir və müddəalar əsasında tərbiyə

etsələr, onda millətin xoşbəxt gələcəyinə yəqinliklə inanmaq olar. Çünki bu şeirlərdə insanı alçaldan, hörmət və qiymətdən salan, bütün həyatını zəhərləyən amillərlə bərabər, onu şöhrətləndirən, cəmiyyətə sevdiren, ona başucalığı gətirən, mə'nəviyyatını zənginləşdirən cəhətlər də öz əksini tapmışdır. Burada tənbellik, tamahkarlıq, oğurluq, avaralıq, ziyankarlıq, yalançılıq və sair kimi insana yaraşmayan cəhətlər pislənilir, tənqid olunur, düzlük, çalışqanlıq, valideynlərə və o cümlədən bütün insanlara hörmət etmək, elmə, biliyə yiyələnmək, və-təni, milləti sevmək, həqiqəti müdafiə etmək, ədalətsizliyə, haqsızlığa nifrət, cəsurluq, igidlik, mətinlik, əməksevərlik və sair, və i.a. kimi insani keyfiyyətlər isə bəyənilir, yüksək dəyərləndirilir.

“İt və kölgəsi”, “Tənbəl”, “Küçə uşağı”, “Qarışqa və əmilçək”, “Ayı və arılar”, “Ayı və şir”, “Sərçə və qırğı”, “Oğru və anası”, “Ulaq və aslan”, “İki uşaq”, “Bir məktəbdə imtahan” kimi uşaq şeirləri uşaqların sağlam ruhda tərbiyəsində əvəzəilməz vasitədir.

Bu əsərləri oxuyanda Abbas Səhhət qarşında böyük təcrübəyə malik bir psixoloq kimi canlanır. Çünki o, uzun müddət məktəbdə ana dili və ədəbiyyat müəllimi işləmiş, sənətini sevdiyi üçün uşaqların psixologiyasını öyrənməyə xüsusi diqqət yetirmişdir.

“Cərrahlıq” hekayəsində nadanlıq, cahillik, biliksizlik və öz nöqsanını görməmək üzündən xalq içərisində çox sevilən və xüsusi yeri olan həkimlik sənətinə, həkimlik peşəsinə kölgə salan, ləkə gətirən insanların işindən söhbət açılır.

Dəlləklidə özünü tanıda bilməyən Ələskər diş çəkməklə məşğul olmaq qərarına gəlir. Diş ağrısından bir neçə gün əziyyət çəkən molla Eyvaz özünü usta Ələskərə çatdırır ki, bu əziyyətdən tez qurtarsın. Usta Ələskər də naşılığı üzündən onun ağrılan dişini sındırır, kütüyünü çıxarmaq əvəzinə, sağlam diş laxladır. Ağrıya dözə bilməyən molla Eyvaz dişinin dibindən çıxan ən pis sözləri nadan və utanmaz “həkim”ə deyib, kor-peşiman evinə qayıdır.

“Bədbəxt ailə” hekayəsində Müslim bəy kimi bütün insani keyfiyyətləri özündə birləşdirmiş bir obraz yaratmışdır. “Kars və Ərdəhandan qaçıb qurtarmış bir dəstə ac-yalavac, çıl-çılpaq arvad-uşaqlar Tiflisdə müsəlmanlar məhəlləsinin küçələrində səfil-sərgərdan qalmışdılar. O cümlədən beli bükülmüş Həmid adlı ağsaqqal bir kişi qoca bir arvad ilə küçənin bir tərəfində, quru torpaq üstündə oturub on beş yaşında xəstə bir oğlan uşağının başını dizi üstünə almışdı. Qoca arvad daima xəstə çocuğun üzünə baxarkən gözlərindən axan qanlı, odlı yaşı başındakı yırtıq köhnə şal ilə silirdi.

Xəstə çocuq bənizi ağarmış, qızdırmadan ləhləyirdi. Tez-tez kəsik-kəsik nəfəs alırkən çox-çox öskürürdü. Dodaqları quruyub, üzünün qəneləri incəlmişdi. Bihuşluq halına düşmüş xəstə titrək, zəif səslə:

–Ay nənə, bir az su – deyə, bulanıq, solğun gözlərini açıb yenə də qapadı. Qoca kişi dərindən bir ah çəkib sakitanə ağlarkən ayağa durdu, yaxındakı qapını açıb su istədi. Dərhal Müslim bəy adlı uzunboylu, xoş simalı bir cavan su gətirib o kişiyyə verdi”(4.səh.190).

Müslim bəy uşağın kimliyi ilə maraqlanır. Sən demə, uşaq onun nəvəsi imiş. Oğlanlarını öldürüb, qız-gəlinlərini əsir aparıblar. Qoca bir təhər həmin uşağı qaçıra bilmişdir. Yolda uşaq soyuqdan xəstələnib. Son ümidi olan bu uşağı da itirəcəyindən qorxan qocanın bədəni yarpaq kimi titrəyirdi. Bu bədbəxt ailənin başına gələn hadisələrdən sarsılan Müslim bəy onları evə aparıb rahatlayır...Dünyada belə insanlar da vardır.

“Yoxsulluq eyib deyil” pyesində Səhhətin yaratdığı obraz Müslim bəy obrazının tam əksidir. Burada hiylə işlədərək atadan qalma mal-dövlətin çox hissəsini özünə götürən, az bir hissəsini qardaşına verən, bir müddətdən sonra var-yoxu əlindən çıxmış, səfil və dilənçi həyat keçirən qardaşının halına acımayıb evindən qovan, təhqir edən bir insan opbrazi yaradılmışdır.

Pyesdə Abbas Səhhət oxucuların diqqətini iki şeyə yönəldir; birincisi, hiyləgər, daşürəkli, rəhm və qayğıdan uzaq, insanlığa yabançı bir tipə, ikincisi, gələcək həyatını, taleyini düşünməyən, var-yoxunu eyş-işrətə, qumara, əxlaqsız qadınlara xərcləyən, nəticədə sail olub küçələrdə adamlara əl açan, söyülən, təhqir olunan heysiyyətsiz adamlara. Hər ikisi ibrətamizdir. Müəllif özünü insan adlandıran heç kimdə bu cür yaramaz sifətləri görmək istəmir. Cəmiyyətdə bu cür mə'nəviyyətsiz, heysiyyətsiz adamların sayı nə qədər çox olarsa, həmin cəmiyyəti sağlam cəmiyyət adlandırmaq olmaz.

“Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi” pyesində nadan, köhnə fikirli, elmdən, mə'rifətdən,

mədəniyyətdən uzaq, danışığını, dediyini başa düşməyən cahil atanın çalışqan, zəkali, möhkəm hafizəli, elmə, biliyə böyük maraq və həvəs göstərən oğlunu təhsilini davam etdirməyə qoymur, Müəllimlərin xahişini kobud şəkildə rədd edir, uşağının gələcək həyatı, taleyi onu əsla rahatsız etmir.

Abbas Səhhət də müasiri Cəlil Məmmədquluzadə kimi, nadan, cahil, hələ də köhnə fikirlərlə yaşayan, mə'nəviyyatca cılız valideynləri tənqid edir, belə valideynləri olan uşaqların bədbəxt həyatlarına acıyır, millətin geri qalmasının başlıca səbəbini qəflət yuxusundan hələ də ayılmaq istəməyən, yaxşını pisdən, xeyiri ziyandan, işığı zülmətdən ayıra bilməyən, fanatizmə qapılan, yalançı din dəllallarından eşitdikləri əfsanələrin əsiri olan valideynlərdə və onların uğursuz tərbiyələrində görür.

“Sovqat oxucularına!” məqaləsində Abbas Səhhət dövrü üçün çox aktual və vacib olan bir sıra problemlərə toxunur. “Sovqat” qəzetinin nəşrini təbrik edir və bunun “mübarizəyi-həyat meydanında bir qədəm daha irəli qoymaq” kimi dəyərləndirərək qeyd edir ki, uğurlar diləmək azdır, gərək çalışalım. “Əfradi-millətdən hər kəs gərək öz öhdəsinə düşən vəzifəni ifa etməkdə qeyrət göstərsin. Xassə bu əsr-hazırda, millətlərin çarpışdığı bir zamanda boş oturub quru bir istimdad ilə vaxt keçirmək məsiyyətdir. Yaşamaq istəyirsək, gərək çalışalım. Gərək laməhalə qonşularımızda gördüyümüz sə'y üsullarını qəbul etməkdə tərəddüd göstərməyəlim, qəzetlər, risalələr nəşr edəlim; cəmiyyətlər təşkil edəlim, avam

kütləsinin başını bir yərə toplamağa, ümumi ruhu yeniləşdirməyə çalışalım”(2005.səh.266).

Burada müəllifin fikri aydındır: birlik, çalışmaq, bizdə olmayanları qonşularımızdan götürmək, öyrənmək, ümumun ruhunu yeniləşdirmək. Məqalənin ardına diqqət jetirək:”... və lakin nə fayda ki, el müəllimləri adlanan zatların əksəri ana dilinə əsla rəğbət və məhəbbət etmirlər. İstər evlərində, istər məktəblərində ana dilinə dair bir vərəq-para olsun saxlamırlar. Hətta bə'ziləri var ki, bu dəyərləli ada, bu ehtiramlı mövqeyə əsla qonuşmağa belə tənəzzül etmirlər. Təəssüflər olsun ki, bizim millətdə mühitə çox tez qapılmaq kimi böyük bir nəqisə vardır. Qədimlərdən bəri bu çirkin adət bizdə mövcuddur. Səviyyəyi-mədəniyyəsi bizdən yüksək olan əqvamın lisanına, adatına, e'tiqadına qolaylıqla qapılıb alışıbıq. Məsələn, bir vaxt ərəblərin təhti-hakimiyyətində olduğumuz zaman onların lisanlarına, adətlərinə elə şiftdə və firivtdə olmuşuq ki, İbni Sina kimi, Farabi kimi dahiulərimiz türk oğlu türk olduqları halda, on cildlərə baliğ olan qiymətli əsərlərinin heç birini türkcə yazmamışlardır. Onlardan sonra yetişən türk şairləri, türk ədibləri ümumən yazdıqları fars dilində olmuşdur. Hələ şairlərimiz, ədiblərimiz dursun. Hətta bütün türk sülaləsindən yetişən hökmdarlarımız, padşahlarımız da yazdıqları, qonuşduqları dil fars dili olmuşdur. İndi isə, indi daha nə söyləyim! (4.səh 236).

Burada toxunulan məsələ millətin ən yaralı, ən ağrılı yeri olmuş, bunun hesabına onun cahansümul sənətkarları, alimləri, şair və ədibləri, filosofları, mütəfəkkirləri başqa-

başqa millətlərin nümayəndəsi hesab edilmiş, öz millətindən, kökündən ayrılmışlar. Bu problem, çox təəssüf ki, indi də davam etməkdədir.

Daha sonra Abbas Səhhət yazır: “ Zira bu aşkardır ki, öz qədrini bilməyənin qədrini özgə heç vaxt bilməz. İnsanda gərək izzəti-nəfs, gərək alicənablıq olsun. İnsanam deyən adam gərək bu məziyyətlərə dara olsun Əgər belə deyilsə, bəs bugünkü gündə bu millətlər müharibəsi nə üçündür? Yəqin ki, bir millət digər millətə üstünlük etmənin qabağını saxlamaq üçündür. Elə isə biz nə üçün öz millətimizi ataq, öz millətimizi mühafizə etmək uğrunda öhdəmizə düşən vəzifəni ifa etməkdə qüsurluq göstərək?” (4.səh.267).

Doğrudan da, alicənablıq, mənlik, izzəti-nəfs hər bir insanın əsas göstəricisidir. Lakin, çox təəssüf ki, bu göstəricilər hamıda olmur. Elə buna görə də insanlar bir-birindən fərqlənir, yaxşı və pis məfhumları yaranır, ibrət və nümunə götürülür, yaxşı bəyənilir, pis rədd olunur. Bu keyfiyyətlər olmasaydı, ziddiyyətlər də, əksliklər də olmazdı, deməli, inkişaf da, tərəqqi də olmazdı, nəticədə həyat və yaşayış da olmazdı.

İnsanlar bu keyfiyyətlərinə əsasən dəyərləndirilir, sevilir, hörmət və ehtiram qazanırlar. Ağsaqqalı ağsaqqal, ağbirçəyi ağbirçək edən də onlardakı alicənablıq, izzəti-nəfs, mənlik və heysiyyətin olmasıdır. Azərbaycan demokratik fikrinin nümayəndələri də insanlarda bu keyfiyyətlərin olmasını arzulamış, öz yaradıcılıqlarında bunu təbliğ etməyə sə'y göstərmişlər.

Abbas Səhhətin əxlaqi baxışları başlıca olaraq onun uşaqlar üçün yazılan şeirlərində öz əksini tapmışdır. Burada düzlük, doğruluq, zəhmətsevərlik, zirəklik, xoşbəxtliyi zəhmətdə, əməkdə, elmlərə yiyələnməkdə tapmaq kimi ümumi əxlaqi keyfiyyətlər haqqında geniş bəhs olunur.

Hələ 1907-ci ildə yazdığı “Firdövsül-ətfal, yaxud çocuqlar bağçası”, “Məktəb uşağı” şeirində uşaqlar, gənc nəsil vətənin, millətin gələcəyi kimi təsvir olunur, onlara hər cəhətdən yüksək qayğı göstərmək, onların tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmaq ideyası irəli sürülür. Gənc nəslin vətənə layiqincə xidmət edə bilməsi və özünün də xoşbəxt həyat sürməsi üçün, Səhhət öz maarifçilik görüşlərinə sadıq qalaraq, elmin, maarifin yayılmasını çox vacib sayır:

Olmuş elmü ədəbə çox mail,
Bir zaman dərsdən olmaz qafil.
Hər sabah uyğudan olacaq bidar.
Dərsi-duşinəsini eylər təkrar...
Könlünün arizuyi-yektası
Vətənü millətinin əhyası...

A çocuq! Ey şərəfəfzayi-vətən!
Ey güli-gülşəni-rə'nayı-vətən!
Sən əzizi-vətənü millətsən,
Səməri-nəxleyi-ülviyyətsən.
Oxu, ey bülbüli-şeydayı-vətən,
Ta sənə fəxr edə əbnayı-vətən.
Nəğəmatında var asarı-nicat,
Oxu, ey bülbüli-şirin nəğəmat(4.səh.156).

A.Səhhətin məktəbə, maarifə rəğbət oyatmaq cəhdi tam bir sıra əsərlərində öz aydın ifadəsini tapır. Yənə 1907-ci ildə yazdığı “Ana və oğul” şeirində qeyd edir ki, ana üçün, vətən üçün övladın ən qiymətli əxlaqi sifəti məktəbə, elmə, ədəbiyyata həvəsi, təhsil almaq yolunda çalışmasıdır:

Ayıl, oğlum, bu qədər eyləmə xab,
Dur götür qoltuğuna indi kitab,
Məktəbin vaxtı keçir, eylə şitab,
Cəhd elə elm oxu həngami-şəbab
Yatma bu payədə rahat, a çocuq!
Etmə tənbelliyi adət, a çocuq! (4.səh.157).

Şairin bu cəhdi “Ata və oğul” əsərində də özünü göstərir. Burada təsadüfən məktəbə yolu düşən bir uşağın müəllimlə söhbəti təsvir olunur və müəllim uşağa məktəbdə təhsil almasını məsləhət görür.

Şair öz təmsillərində də əxlaqi görüşlərinə uyğun olaraq daim elmin, biliyin, maarifin əhəmiyyətini şərh edir, xoş güzəran, rahat həyat sürmək üçün elmlərə yiyələnməyi məsləhət görür, bu yolda rast gələn çətinlikləri, əzab və əziyyətləri aradan qaldırmağa çağırır.

1912-ci ildə yazdığı “Məktəb şagirdi” şeirində göstərir ki, görkəmli, adlı-sanlı şəxsiyyətlər məhz müxtəlif əziyyətlərə, əzablara qarşı mübarizədə böyük şöhrət qazanmışlar.Şairə görə, elm sayəsində dünya xalqları xoşbəxtliyə çata bilər, vətən elmi biliklərin güclü inkişafı nəticəsində tərəqqi edə

bilər. Bu şeirində o, maarifçilik ruhlu əxlaqi görüşlərini belə şərh edir:

Elm təhsili əziyyətli isə,
Qışda yol getməyi zəhmətli isə,
Qorxma, qeyrətli çalış, əlbəttə,
Biləcəksən, oxusan tez vaxtdə—
Ki, cahan içrə böyük insanlar,
Nə qədər zəhmətə düşmüş onlar...
Qoy cahan elm ilə pümmur olsun,
Vətən o sayədə mə`mur olsun (4.səh.177).

Beləliklə, Abbas Səhhətin təbliğ eüttdiyi əxlaqi keyfiyyətlər içərisində təhsilə, məktəbə, elmə, maarifə həvəs oyatmaq cəhdi başlıca yer tutur. Şairin fikrincə, yalnız təhsilli, bilikli, maariflənmiş, gözüaçıq gənclər gələcəkdə vətənin, millətin yüksəlməsi üçün geniş fəaliyyət göstərə bilərlər.

Səhhətin əxlaq məsələlərindən bəhs edən əsərlərində zəhmət, əmək mövzusu xüsusi yer tutur.O belə bir fikri təbliğ edir ki, insan səadətinin əsası, mənbəyi zəhmətdir, əməkdir. Tənbelliyə alışmaq insanı həyatda hər şeydən məhrum edir, rahat, fırvan həyat sürmək üçün zəhməti sevmək, ona alışmaq lazımdır, ürəkdə təpər olmalıdır. “Qarışqa və mülçək” təmsilində tənbellik pislənilir, zəhmətin həyatdakı əhəmiyyətindən, cür`ətli olmaqdan bəhs olunur:

Çəkərəm yayda mən əgərçi cəfa,
Sürərəm qış zamanı leyk səfa.
İşdən ötrü ki, getmədi tənbel,

İşinin axırı olar əngəl.
Çəksə hər kim ki, bir qədər zəhmət,
Olur, əlbəttə, aqibət rahət(4.165).

Zəhmət mövzusunda yazılan başqa əsərlərdə də qeyd olunur ki, boş danışıqla, boşboğazlıqla iş aşmaz, insan həyatda fəal olmalı, ciddi işlərə maraq göstərməlidir. Habelə, bu əsərlərdə göstərilir ki, insan gücü çatan işdən yapışmalı, öz imkanlarını həddindən artıq şişirtməməli, reallığı nəzərə almalıdır. “Ulaq və aslan” təmsilində bu fikir belə şərh olunur:

Gücümü mən bilə-bilə nahəq,
Şirə qıldım hücum mən əhməq.
Mən bilirdim bu aslanın hünərin,
Çəkirim indi səhvimin zərərin (4.səh.171).

Şairin əsərlərində tənbelliklə çalışqanlıq bir-birinə qarşı qoyulur, yetişməkdə olan nəsil və gənclər həyatda geniş fəaliyyətə dəvət olunur, zirəklik, çalışqanlıq həyatın zövq və səfasınınm, xoşbəxtliyin əsası səviyyəsinə yüksəldilir:

Hər kim dilər şad olsun,
Getsin çalışqan olsun(4.səh.162).

Güclü düşməne qarşı zəiflərin müvəffəqiyyətlə mübarizə apara bilməsi üçün onların əl-ələ verməsi, birləşməsi, həmrəy olması ən mühüm amildir. “Ayı və arılar” əsərində

məhz güclü ayıya qarşı zəif arıların həmrəylik sayəsində müvəffəqiyyətlə mübarizə aparıb qalib gəldiklərindən bəhs edilir:

Bir ayının düşdü yolu bir zaman
Bal arısı kəndisinə nagəhan,
Yıxdı yerə kəndini dərhal ayı,
Ta dağıdıb sonra yesin bal ayı.
Ağah olan tək arılar haldan,
Oldular aşıftə bu əhvaldan.
Ol ayını döyməyə bilittifaq–
Eylədilər həmlə hərə bir sayaq.
Gördü fənadır işinin axırı,
Qaçdı o saat ayı ordan geri(4. səh.166).

“Bəradərim Ə.M.Sərkərov cənablarına” adlı məktubunda əxlaq məsələlərindən bəhs edərəkən insanın sözü ilə hərəkətinin birliyi zəruri hesab edilir, “rəftar” ilə “göftar” arasında vəhdətin olması yüksək əxlaqi keyfiyyət kimi göstərilir. Bu cür müsbət ümumbəşəri əxlaqi keyfiyyətlərdən bəhs edən şair sədaqəti, fədakarlığı, sözlə iş arasındakı birliyə riayət edilməsini insanın gözəl əxlaqi sifətləri kimi təənnüm edir:

Satlıq deyil eşqim, ürəyim, busəm, inan, bil.
Can nəqdidir ol ne məti-üzməyə müqabil.
Olsaydın əgər sən mənə bir aşıqi-sadiq,
Rəftar ilə göftarın olardı mütəvafiq(9. № 4, 1915-ci il).

Abbas Səhhət hamını yaxşı əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməyə çağırır, xalq üçün, cəmiyyət üçün faydalı iş görməyin əhəmiyyətini açıqlayır. “Sərçə və qırğı” şeirində belə bir fikir irəli sürülür ki, hər kəs öz bacardığı qədər xalqına, millətinə, vətəninə xidmət etməlidir. Bu xidmət heç vaxt əvəzsiz qalmaqdadır, xalq onun yaxşılığına yaxşıqla, pis əməllərinə görə isə lazımı cəza tədbirləri görəəcəkdir. “Xülqi-həsən”, yəni yaxşı, müsbət xassələr, keyfiyyətlər sahibi olmaq ideyasını irəli sürən Səhhət yazır:

Xalq ilə hər kəs necə rəftar edər,

Haqq onu ol dərdə giriftar edər.

Yaxşılığa yaxşı cəzalar alar,

Pisliyə həm dürlü əzalar alar.

Sə'y elə əxlaqını qıl xubtər,

Xülqi-həsən sahibi ol, ey pəsər(9. № 4,1915).

Hər hansı bir iş görəkən tədbirli olmaq, yaxşıca düşünmək lazım gəlir. İş zamanı zorakılıq, qol gücünə arxalanmaq əbəsdir. “Gün və külək” təmsilində mülayimlik və tədbirliklik mülahizələri irəli sürülür:

Güc və zor ilə heç bir iş aşmaz,

İş əlində həlim olan çəsmaz(9. № 4,1915).

Abbas Səhhətin əxlaqi görüşlərində böyütməkdə olan nəslin tərbiyəsi məsələlərinə ciddi əhəmiyyət verilir.Şair xüsusilə belə bir ideya irəli sürür ki, kiçiklər həyatda hələ təcrübəsiz olduqlarına görə daha təcrübəli olan böyüklərin

sözünə qulaq asmalı, onların tələblərini yerinə yetirməli və bu yolla özləri də təcrübələnməli, əxlaqi cəhətdən yetkinləşməlidirlər. Məsələn, “Aşpaz və pişik” şeirində deyilir:

Qoca sonra ona verib təsəlli

Söylədi: - Baxmayan böyük sözünə,

Şübhə yoxdur, ziyan vurur özünə(4.səh.180).

Abbas Səhhət öz əsərlərində iki növ əxlaqi sifətdən bəhs edir. Müsbət əxlaqi sifətləri elmlə, təhsillə əlaqələndirir, mənfi əxlaqi sifətləri isə tənbelliklə, oğurluqla, avaraçılıqla əlaqələndirir. “Oğru və anası” əsəri bu cəhətdən çox maraqlıdır. Burada mənfi əxlaqi sifət kimi götürülən oğurluq heç də insan təbiətinin fitri, anadangəlmə xüsusiyyətlərini təşkil etmir. Bu, həyatda, real gerçəklikdə sonralar yaranır. Uşaq bir dəfə məktəbdə öz yoldaşının kitabını oğurlayır. Bunu bilən anası onu həmin pis əməli üstündə danlamır, məzəmmət etmir. Buna görə də uşaq getdikcə daha böyük oğurluğa əl atır və nəhayət, öz cəzasına çatır. Beləliklə, bu pis əxlaqi keyfiyyət, şairin fikrincə, nəinki anadangəlmə bir keyfiyyət deyildir, hətta, mühit, şərait imkan verdikcə, bu keyfiyyət artır, şiddətlənir və ən axırad həmin şəxsi məhvə doğru aparır:

Bir məktəbli oğurladı bir vəqti

Yoldaşının kitabını xəlvəti.

Evlərinə gizli onu gətirdi,

Öz istəkli anasına yetirdi.

Validəsi oğurluğun anladı,
Yavrusunu nə qarğıdı, nə danladı.
Öz tutduğu işdən uşaq xoşlandı,
Bundan sonra oğurluğa dadandı(4.səh.169)..

Pis əxlaqi keyfiyyətlərdən bəhs edərkən Səhhət belə bir cəhəti də nəzərdən qaçırmır ki, bu cür keyfiyyətlərin yayılması səbəblərindən biri də bə'zi adamların həyatda zəhmətsiz, əziyyətsiz, asan yolla yaşamağa meyl etməsidir:

Fikr eylədi: "Nə yoğurdum, nə yaptım,
Əcəb işdir, hazırca kökə tapdım".
Kəsb etmədi, cib kəsmək adət etdi,
Quldur oldu, ev kəsdi, qarət etdi.
Oğrulara yar oldu, yoldaş oldu,
Quldurlara, qaçaqlara qoşuldu (4, 169)..

Abbas Səhhətə görə, pis əxlaqi sifətlərin qarşısını almaq üçün tərbiyə çox böyük tə'sir gücünə malikdir. Gənc nəslin məhz kiçik yaşlarından e'tibarən düzgün tərbiyəsi uşaqları belə bəd əməllərdən çəkindirə bilər. Pis yoldan vaxtında uzaqlaşdırmağın vacib olması fikri 1909-cu ildə yazılmış "Küçə uşağı" əsərində yüksək səviyyəyə qaldırılır və ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir. Burada artıq belə bir ideya erəli sürülür ki, gənc nəslin tərbiyəsi ümummillə vəzifədir, vətənin gələcəyi qayğısına qalmaq da bütün millətin borcudur.

İnsan təbiətinin formalaşmasında tərbiyənin xüsusi rolundan, tə'sirindən bəhs edən şair yazır:

Ox, yavrum, anlasaydı bu gün millətin sənin,
Bilsəydi layiqincə əgər qiymətin sənin,
Can tək basardı bağrına, eylərdin tərbiyət,
Olmazdı razı puç olasan böylə bicəhət.
Əsbabi-fəxr olmuş ikən sən də millətə
Min dürlü faidə yetirərdin cəməətə(4.səh.164).

İstər müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin inkişafında, istərsə də mənfi əxlaqi keyfiyyətlərin yayılmasının qarşısını almaqda Abbas Səhhət tərbiyənin rolunu olduqca yüksək dəyərləndirir və insanın xasiyyətinə, təbiətinə anadangəlmə bir hal kimi yox, sosial-siyasi mühitin, şəraitin, tərbiyənin məhsulu kimi baxır.

***

Ümumiyyətlə, xalqımızın mütəfəkkir oğlu şair Abbas-qulu Mehdizadə (Abbas Səhhət)nin dünyagörüşü XX əsrin əvvəllərində milli sosial fikrimizin inkişafında mühüm yer tutur, bir çox cəhətdən onun daha da yüksəlməsinə, tərəqqi etməsinə xidmət göstərir. Bütövlükdə onun dünyagörüşü, fəlsəfi baxışları, sosial-siyasi, etik və estetik görüşləri həmin dövrdə sosial şüurumuzun yeni nailiyyəti kimi dəyərləndirilməyə layiqdir.

MƏNBƏLƏR

1. Məmməd Arif. Ədəbi-tənqidi məqalələr. 1958, s.434.
2. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, s.393.
3. Kamal Talıbzadə. Abbas Səhhət. 1955, s.65.
4. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri, 2005.
5. Abbas Səhhət. Əsərləri, 1-ci cild, 1975.
6. "Rəhbər" jur. № 2, 1906.
7. "Bəsirət" qəz. № 5, 1914.
8. Abbas Səhhət. Əsərləri, 2-ci cild, 1976.
9. "Qurtuluş" jur. № 4, 1915.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri, Bakı-2005
2. Abbas Səhhət. Əsərləri, 1-ci cild, Bakı-1975.
3. Abbas Səhhət. Əsərləri, 2-ci cild, Bakı-1976
4. Ağamirov M. "Səhhətin əsərlərində fəlsəfə məsələlərinə dair", Azərbaycan EA, "Xəbərlər" №4, 1976.
5. Talıbzadə K. Abbas Səhhət. Bakı-1986.
6. İsayev İ. Abbas Səhhət bu gün də ana dilimizin keşiyində. "Ulduz" jur. № 12, 1990
7. Mirəhmədov Ə. "Aşiq kimi", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 28 dekabr 1974.
8. Əlioğlu M. "Bizim Səhhət", "Ədəbi fraqmentlər", 1974.

9. İsayev İ. "Abbas Səhhətin təlim və tərbiyə haqqında fikirləri". "Azərbaycan məktəbi", № 11, 1974.

10. Tağıyev R. "Abbas Səhhət". "Elm və həyat" jur. № 11, 1974.

11. Rzaquluzadə M. "Odlu ürək", "Ulduz", № 11, 1974.

12. Cavadov R. "Humanist şair-həkim", "Ədəbiyyat və incəsənət" 21 sentyabr 1974.

13. Xəlil Z. "Uşaqların sevimli şairi", "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 29 noyabr 1974.

14. İsmixanov E. "A. Səhhət və məktəbəqədər tərbiyə", "İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə" № 3, 1975.

15. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı., Bakı, maarif nəşr. 1969.

16. İbrahimov M. "Bizi oyadanlardan biri". Əsərləri, 3-cü cild, Bakı- 1972.

17. Xəndan C. "Abbas Səhhətin yaradıcılığında ictimai motivlər", "Ədəbiyyat" qəzeti, 1974.

18. Xəndan C. "Abbas Səhhət". Seçilmiş əsərləri, Bakı-1972.

MİR MÜSTƏQİL AĞAYEV

ABBAS SƏHHƏT

(Fəlsəfi və sosial-siyasi görüşləri)

MÜNDƏRICAT

Ön söz	3
Abbas Səhhət	8
Dünyagörüşünün fəlsəfi əsasları	10
Sosial-siyasi görüşləri	18
Abbas Səhhətin sosial utopiyası	48
Ədəbi-estetik və əxlaqi görüşləri	54
Mənbələr	84
Ədəbiyyat	84

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Kompüter dizayneri: Tural Əhmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı
Montajçı: Rasim Hacıyev
Operator çapçı: Elşad Hacıyev

Yığılmağa verilmiş **05.06.2010.**
Çapa imzalanmış **24.09.2010.**
Şerti çap vərəqi **5,5**. Sifariş № **492.**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **100.**

Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

MİR MÜSTƏQİL MİR BAĞIR OĞLU AĞAYEV

ADU-nun filologiya və MLU-nun fəlsəfə fakültəsini fərqlənmə ilə bitirib. Bir müddət pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub. "Qabaqcıl Maarif Xadimi" adına layiq görülüb. Fəlsəfə doktorudur. Hazırda AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun aparıcı elmi işçisidir.

"Azərbaycan demokratik fikrində sosial azadlıq və bərabərlik problemi", "Əhməd bəy Ağayevin ictimai-siyasi görüşləri", "Əli bəy Hüseynzadənin ictimai-siyasi görüşləri", "Azərbaycan ictimai fikrində milli məsələ (1917-1920)", "Hüseyn Cavidin dünyagörüşü", "Məhəmməd Əmin Rəsulzadə", "XX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrində din problemi", "Azərbaycan demokratik fikrində insan konsepsiyası" kimi monoqrafiya və onlarla elmi məqalənin müəllifidir. Evlidir, beş övladı var.